

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1973 — Ч. 11 (155)

С. ГОРДИНСЬКИЙ: 3 РОКІВ БУРЕВІСНИХ

О. СЕМЕНЕНКО: ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Б. РУБЧАК: 3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

**М. КОРЖАН: РОЗМОВА З ТЕМІСТОКЛЕМ
ВИРСТОЮ**

**М. ПРОКОП: АКАДЕМІК САХАРОВ,
МІЖНАРОДНЕ ВІДПРУЖЕННЯ
І ПРОБЛЕМА СВОБОДИ В СРСР**

**Р. КУПЧИНСЬКИЙ: ПРО "ІДЕАЛІЗАЦІЮ,
ПАРТІЙНІСТЬ І ПАТРІАРХАЛЬШИНУ"**

"SUCASNIST" — NOVEMBER 1973
8 MEUNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

УВАГА! НОВИНА!

У нашому видавництві тількищо вийшла друком книга

АВРААМА ШИФРІНА

ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

Автор книги, визначний жидівський політичний діяч, перебув 10 років у тюрмах і концтаборах СРСР.

А. Шифрін відомий як щирий приятель українців. Під час своїх недавніх виступів на політичних вічах, демонстраціях, у пресі, радіо й телебаченні Канади й США, він виявився невтомним борцем за звільнення не тільки жидівських, а й усіх інших політв'язнів у СРСР. Особливе значення мають його дводенні свідчення перед Сенатською комісією США у Вашингтоні, які він закінчив словами:

"Я хочу пригадати вам наш обов'язок супроти поневолених. Вони потребують нашої допомоги. Ми можемо допомогти їм, виявляючи факти і висловлюючи наше обурення. Помагаючи їм, ми також помагаємо собі."

Книга *Четвертий вимір*, яку в перекладі з російського оригіналу віддаємо українському читачеві, це документарні спомини автора з його перебування в кількох спецтюрмах і концтаборах СРСР. А. Шифрін відтворює безпосередньо життя і побут в'язнів, рабську систему праці, садизм начальства, масові страйки ув'язнених, спроби втечі, дружбу з українськими політв'язнями, як і реакцію в'язнів на байдужість світової opinio до їхньої долі. Одночасно книга написана з не абияким літературним хистом і читається із справжньою цікавістю.

Для українського читача книга цікава ще й тим, що вона подає додаткові інформації про українських каторжан, як ось Верховний Архієпископ Йосиф Сліпий, Катря Зарицька, Михайло Сорока, Юрій Шухевич, Володимир Горбовий та інші.

Український переклад — це перша публікація книги. Російською мовою вона появиться в іншому видавництві. Тепер перекладають її також на інші мови.

У книзі фотографії політв'язнів і мапи розміщення концтаборів. Книга має 432 сторінки. Ціна: 7.95 дол. Наклад обмежений. Замовлення просимо надсилати на адресу в-ва і наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1973, Ч. 11 (155)
РІК ВИДАННЯ ТРИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Фецишин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemaess dem Gesetz ueber die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemaess der Verordnung zur Durchfuehrung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft fuer Auslandsstudien «Sucasnist» e. V.
8 Muenchen 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschaefsfuehrer und fuer den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebruder Westenhuber
Muenchen 12, Heimeranplatz 4.

3 РОКІВ БУРЕВІСНИХ

Святослав Гординський

Ці поезії, написані у воєнних роках, довгий час були втрачені. Копію "Творця" зберіг Юрій Стефанік. "Ярославна" була частинно друкована після війни в одній з еміграційних газет у Німеччині: тут поданий повний текст поеми.

ТВОРЕЦЬ

Коли не старець Ти, що, знуджений одвічним
Потоком днів своїх, у куреві містичнім
Кадила й молитов, обличчя відвернув
Від буднів світових і серце загорнув
У неприступности байдужім самолюб'ї,
Якому марні вже всі молитви беззубі
Девотів і благань рої надокучних,
Слізних молінь і просьб за безліч ласк дрібних
На болі всі смішні й жалі земної черви,
Що спокій Твій святий тривожать без перерви, —
Коли набрид Тобі вже аромат кадил
І віри пишний блиск, тієї, що без діл,
Або діла страшні і їх мільйонні жертви,
Та за неправду — теж для Тебе зайві й мертві,
І вся пишнота тих, що стали навкруги
Земних багатств і дібр, немов земні боги, —
Коли Ти бачиш їх, всю їх підлоту й кривди,
Безправства і брехню, в серцях, які створив Ти,
У форму вливши дух, щоб, власновільний, він
Пізнав добро і зло, і творчий шал, і чин, —
Коли побачиш Ти, куди той геній творчий
Дійшов — і гнів чоло Твоє суворе зморщить,
І схочеш піднести угору свій п'ястук,
Що б був удар його по злі, як грому гук,

4 І позирнеш туди, де у Твоім підніжжі
З мечами тихо ждуть полки архистратиги,—
Благаю: подивись також до нас, на дно,
Нас вибери! Зроби залізне з нас стрільно
І випусти вперед, на лави зловорожі:
Ми рушим у рядах, де кожен — месник Божий.
А ні — то відвернись, — крізь заграви й дими,
За себе месники, ми вирушим сами;
Не вдержить нас ніщо: страшна стихії сила
Нас понесе вперед, стихії, що створила
Її Твоя рука і слово: встань і будь!
Веління владне те у віковичну путь
Пірвавши нас, жене, і стриму нам немає:
Еліпсами орбіт нестримно так кружляє
Твій космос угорі в шаленім крутежі,
Крізь просторинь і час — до вічної межі.

Вересень, 1939

ПРОЩАННЯ

I

З отав вечірніх пахне сіно,
Бодяччя на межі;
Це ти, забута Україно? —
Хоч слово прокажи.

Поглянь: у полі квіття хилить
Побитий вітром льон;
Невже ж ті дні, що пролетіли,
Для тебе тільки сон?

Невже тим дням, що пролетіли,
Вже не повіриш ти,
І серцем, додна прогорілим,
Не схочеш процвісти?

II

Поклонилось мені колосся
Уперше, удруге, втретє,
Колоски шепотливі просять:
Не відходь, не відходь, поете!
Глянь, до ніг ми тобі схиляєм
Повноквіття своє уклінно,

Ми слова тобі завітчаєм
Рясно квіттям — червоно, синьо...

Кожне слово твоє запахне
Польовим запахущим жаром,
Кожна квітка тобі простягне
Меду чистого повну чару!..

— Колосочки! — нехай погода
Вас вітає й пташині співи,
І далеко хай вас обходять
Громогради і тучі-зливи:

А мені в далину буремну,
У сльоту шлях прослався, просто,
Там шукатиму, може, даремно,
Слід своїх і своїх волошок!

1943

ЯРОСЛАВНА

Рано-вранці Ярославна плаче,
У Путивлі сльози лле гарячі:
— Де ти, князю? Де ти? Озовись!
В мене серце сповнене журбою,
Може, в полі впав ти серед бою
І в крові поранений лежиш?

— Вітре, вітре! Пощо ти так вієш,
Пощо стріли половецькі злії
На дружину ладову несеш?
Чи ж не маєш ти куди літати
Попід хмари й кораблі гойдати
Серед моря синього безмеж?

— Дніпре, Дніпре, ти старий Словуто,
Розірвав ти гір камінних путо
І човни, леліючи, поніс,
Прилелій мені на хвилях лада,
Він уся життя мого розрада,
Серед горя, самоти і сліз!

— Світле сонце, тепле всім і миле!
Пощо ти проміння огнекриле
Сиплеш так на ладові полки?
Пощо ти їм додаєш ще муки,

6 Спрагою їм постягало луки,
Тугою заткало сайдаки?

Князь коня затримав серед бою,
Обтирає піт з чола рукою:
Здалеку щось гомоном гуде;
Над кривавим берегом Каяли
Мов невидні птиці заячали:
— Де ти, князю, де?

Чує, чує князь на хвилях вітру:
— Я тобі криваві рани витру,
Омочу в Каялі свій рукав... —
І на бойовищі серед крові
Він нахмурих темнолуки брови,
У стременах став.

Рано-вранці Ярославна плаче,
У Путивлі сльози лле гарячі,
Аж на вітрі, чує, щось бринить;
Наче голос лине з небокраю, —
Чи то трави так на вітрі грають,
Чи то листя так шумить?

Лине голос, мов луна загірна:
— Ярославно, ти дружино вірна!
Не тужи так, перел-сліз не лий, —
Сльози ті, немов ворожі стріли,
Ятрьять рани на моєму тілі,
Аж кривавить панцер золотий.

— Не шукай для мене оборонця,
Не благай Дніпра, і вітру, й сонця, —
Проти мене вже спряглося все:
Сонце згасло, вітер пилюгою
Засипає очі і на воїв
Ханські стріли хмарою несе.

— Доля нас поклала серед поля,
Потоптом іде на нас неволя,
Ми її зустріли на мечі;
Будеш ти віки, віки ридати,
Зловорожі сили заклинати,
Повороту нашого ждучи.

— Чуєш ти, іде луна землею,
Стугонять степи? Це я з своєю
Долею злощасною борюсь.
І докіль її не переможу,
Тую долю люту, зловорожу,
Не чекай, не повернусь...

Ярославна мовкне. Сохнуть сльози.
Лиш очима водить по дорозі,
На схід сонця, аж за обрій, гень.
Зникає клик, все тихше, тихше,
Тільки вітер травами колише, —
Може, все причулося лишень?

1945

Дощова погода

Орест Власов

Он, у полі
ходить лелека.
Храмає між очеретом,
Під листки-водосховища зазирає.
Дощ періщить!

Он, на горбочку
Руки в осики залякли,
Очі туманом-волоцюгою обкутані.
Про розплакане літо думає осика.
Дощ періщить!

Он, за обрієм
Скавулить обірванець-вітер.
Захрип він, келих
Похмурного досвітку випивши.
Дощ періщить!

Он, ноги — скитальники на бездоріжжях —
По коліна обмиті,
П'ють запахи згуслої трави.
Плюскає мокрий шлях.
Дощ періщить!

Дощ періщить!
Мої думки промиваються,
Зливаються з обличчя стверділого.
Розмокла личина людських рамок,
Лежить, забута, на дощі.

ХАРКІВ, ХАРКІВ...

УРИВКИ З КНИГИ ПРО МІСТА І ЛЮДЕЙ УКРАЇНИ

Олександр Семененко

ХАРКІВ — МІСТО НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

*В'їзд його не викликав у місті ніякого шуму
і не супроводжувався нічим особливим.*

Микола Гоголь

Календар показує якийсь день серпня 1922 року. Кінчається літо. Ось-ось почнеться наша довга, суха й тепла осінь.

Я вчора покинув Єлисавет — місто на березі Інгула, де я родився, кінчив гімназію. На станції Єлисаветград зідхнув-зойкнув паротяг, вдарив третій дзвінок і потяг пішов на північ — на Знаменку, Користівку. Далі ніби буденний, такий собі звичайний Крюків і берег Дніпра. Залізничні крюківські майстерні, от і все. Та не зовсім буденно мені у вагонному гуркоті. Завжди, як переїздив я Дніпро, щось струшує, будить оспалого пасажира — встань і дивись. Правобережжя — Лівобережжя, не просто собі два береги — тут історія, тут душа наша.

”Реве та стогне” — може й сильно сказано, та ніхто з нас не сумнівається в тому, кожний і собі підтягує — ”Горами хвилю підійма”.

Та й Гоголь розмахнувся — ”Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний — немає рівної йому ріки в світі”, — але знов же ніхто Гоголеві не перечив.

Припадаєш до вікна і байдуже не всидиш.

Бачив я Дін, Волгу, Дунай, Гадсон (нас учили: Гудзон). Добрі ріки, що й казати, та не те. Певно, тут почуття глибоко особисті, родився в цьому краю.

Дніпро! Таки є в ньому щось таке, про що в географії не сказано.

За ним уже полтавське повітря, м'якше зеленіють дерева,

10 кучерявіше. Чари Полтавщини минають скоро, бо вже не спізнються поїзди, вже порядок.

Перед Харковом нове для мене ім'я — Люботин, а от ми і в Харкові.

Станція Харків. Станційний будинок — гордість українських залізниць. Він просторий, високий, величний. Північні ворота України залізної, вугільної, пшеничної — до всеросійського ринку.

Ми виходимо на майдан і наймасмо візника. Кожний харківський візник зветься Ванько́, навіть коли його звать Спиридон. Кожний харківський босяк зветься Ракло́. Це фолкльор, це барви нашої багатой мови.

Ванько вже поставив чемодана * собі під ноги. І зробив губами той звук, що запрошує коняку рушати. Рушаємо.

Над майданом з правого боку тяжіє масивна, але не похмура будівля Управління Південних Залізниць. В добі автомобілів, літаків уже забуваємо, чим була тоді залізниця. І війна, і голод, і тиф, і нові хазяїни підкочувалися до наших тихих хат по залізних рейках.

Я з пошаною зиркав на сіру будівлю. Тільки в Києві ще було Управління Південно-Західних Залізниць, але не таке величаве.

Ванько повертає у провулок біля Тюремного замку, який уже по новому називається ДОПР ** номер два. Нова назва скоро зробилася відомою і близькою широким колам населення.

Під муром тюрми, під теплим серпневим небом стоять циркульники і стрижуть-бриють пролетарських клієнтів, що повсідалися на всяких сідалах. Це НЕП, *** це приватна ініціатива, це кустарі-одиначки, вони ще не загрожують соціалізму. Вони ще можуть стригти і над ними лагідно простягає свою тінь тюрма.

Минаємо Благбаз. Від Благовіщенської церкви, від великих склепів розповзається він понад Лопанню. Надвечір спустилі рундуки і особливий запах порожнього базару показує, що цей організм живе і завтра загомонить знову.

А на тому боці Лопані, річки непоказної й сумирної, — Університетська гірка, дзвіниця собору — олександрівський ампір. Тут нагірня частина починається. В легкому осінньому поросі затишок губерніяльного, університетського міста. Де ж столиця? Побачу потім.

*Так звать те вмістилище речей для подорожніх, що французи називають валізами.

**Дім Примусових Робіт.

***Нова Економічна Політика.

Чорноглазівська вулиця, зелена і тиха, кручею спускається до Горбатого мосту, вже до іншої річки — Харків. Модерний будинок номер 5 — моє перше пристановище. Місто вже повне людей, родичів у мене нема, командировки нема, я просто молодий чоловік з периферії. Готелі не для мене — де там!

Тут у набитому новими пришельцями великому будинку є один земляк з Єлисавету. З тих часів знайомий, коли я в 1918 році бадьоро редагував там українську газету. У 1919 році він пережив Григор'ївський погром. Його родина бачила зблизька ту смерть, про яку моя бабуня казала: "видима смерть страшна". У Харкові він уже десь працює, десь учиться, вже має сім'ю. На дверях написано, скільки разів кому дзвонити — йому сім разів. Це значить, що в квартирі живе не менше як сім родин. Новий побут.

У нього тільки одна кімната, і мене треба десь покласти. Нема куди. Але є сусідка, чоловік її кудись поїхав. Вона вагітна на останніх днях, щохвилини може родитися новий громадянин. Та якось воно буде. І я засипаю в одній кімнаті з незнайомою вагітною єврейською жінкою. Засипаю швидко ясным молодим сном, моїм першим сном у столиці УРСР.

* *
*

*Лопань теж має свою історію.
М. Хвильовий.*

Наші міста неоднакові, слава Богу. Як і людські житла, міста мають свій запах. Харків пахне інакше як Одеса, інакше як Київ. Курява над містом своя слобожанська, повітря з Дінця, з Донбасу долітає на береги трьох річок: Лопані, Харкова й Нетечі, і разом — харківське повітря.

Це місто дуже українське. Були слободи, хутори: Панасівка, Іванівка, Москалівка, Основа та інші. Розрослися, зливалися і під шкаралупою санкт-петербурзької адміністрації виросло губерніяльне місто. На горі собор і Присутственные Места. Це чудове слово каззонної петербурзької мови. Хто власне там присутствує? Думаю, що влада. І тепер вона присутствує. Зветься губвиконком. А в будинку Дворянського Зібрання — ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Над масивними дверима червоного дерева, через які поспішала колись чепурна публіка на балі і концерти, тепер мідними літерами скульптурно: зала засідань.

На Сумській вулиці, у важкій, солідній будівлі "Совета Съездов Горнопромышленников Юга России" тепер ВСНХ —

12 Всеукраїнський Совет Народного Хозяйства. Є на вивісці і український переклад, адже це УРСР, чи як тоді писали УСРР.

Колись були в Харкові великі ярмарки, великі купці, тисячами пудів ішли звідси: вовна, сало, шкіри, а сюди мільйонами аршинів ситець, мануфактура. Але будинок харківської біржі був скромний, ніби павільйон на ярмарках, в ньому не було величі одеської біржі.

Коли я починав своє життя в Харкові, біржа ще стояла внизу Миколаївської площі, потім площу поширили і біржа зникла якось непомітно з нашої пам'яті.

На полях Нової Сербії, за Донцем шахти, домни — вугілля, залізо. Щоб навчитися керувати машинами, залізницями, добувати залізо — над кручею, понад річкою Харків стоять з темної цегли корпуси Технологічного Інституту. Високого калібру школа інженерів. А в долині під кручею Технологічного саду живе своїм незайманим, тихим життям Журавлівка, малі будинки, ще багато дерев і ще мало камінного бруку. Тут дорога на Свинячий хутір, десь близько Коробові хутори, Дінець і його прекрасні береги.

І хто ти, Журавлівко, хто ти? На підступах до Технологічного Інституту, до заводів? Село чи хутір? Невже місто? Важко сказати. Такий цей Харків. В ньому так м'яко, не болоче відчувається перехід від Слобожанських селищ, від затишних вуличок, від білих хат, до великих заводів, до університету, до театрів.

* * *

*

Є українські міста геометричних ліній, їх небагато. Будували їх за плянами люди петербурзької імперії: Одесу, Миколаїв, Катеринослав. Навіть мій Єлисаветград виростав за пляном як передмістя при кріпості св. Єлисавети і головна магістраля звалася Велика Перспективна вулиця. Перерізала вона все місто від кріпости на одному кінці до водонапірної башти на другому. Чується в цій елисаветградській Перспективній вулиці українського степового півдня — відгомін, далекий до невпізнання і заглушений, іншої перспективи — Невської, — тієї величної в Санкт-Петербурзі. То звідти доходили до нас пляни, коли петербурзька імперія відсувала дедалі турецьку імперію.

Харків не має перспективних вулиць, може навіть не має головної вулиці. Були колись прозаїчні дороги — Сумська, Московська, Катеринославська. Місили колись болото на цих дорогах вози і брочки, тепер брук і тротуари, а назви ті самі — прості, без патосу.

Нова влада 1920 року, звичайно, прагнула змінити життя, але зробити це не так просто. Змінити назви вулиць легше. До того ж хотілося зробити перші роки своєї влади героїчними, легендарними. Нашкрябувано з недавніх подій мало відомі для нас імена і перейменовувано вулиці. Було якесь несамовите бажання все назвати на новий кшталт. Жорстокий наступ був, звичайно, на святих і на церкву. Благовіщення, Вознесення, Мироносиці мусіли дати місце Карлу Марксу, Дзержинському і навіть Фейербаху. Добре, що хоч не почали нового літочислення, як це зробили французи понад сто років перед нами. Ми залишилися зі старими календарними назвами, без флювіалів, термідорів, що їх хотіли накинути французам нетерплячі Робесп'єри. Літочислення залишилося старе, хоч дехто пробував урочисто починати добу від Октябрю.

Вуличні нові назви все таки не приймалися і в Харкові я ходив іще старорежимними вулицями. Звалася площа іменем якогось Руднева, але всі казали Скобелевська, написано вулиця Яковлева (хто він?), а казали Михайлівська. Вулиця Ганни ще була Царицинською і ніхто не знав, хто це Ганна. Всі ці Урицькі, Володарські, що вдиралися на вулиці наших міст, пробували закріпитися на табличках, але населення спокійно ігнорувало їх. Навіть Карла Лібкнехта і Розу Люксембург ігнорувало і в щоденному житті далі існувала та сама старорежимна Сумська вулиця і та сама Павлівська площа.

Коли давали нові імена і були це імена вже неживих героїв, то виходило ще сяк-так.

З живими був клопіт. Наш степовий Єлисаветград дістав назву Зінов'євська: на честь голови Комінтерну і близької до Леніна людини. Зінов'єв, що його мої старші земляки пам'ятали, коли він ще звався Гріша Радомисльський і працював у мануфактурній торгівлі Кулаковського, там таки в Єлисаветграді. Ну й поспішили революційні ентузіясти. Але скоренько, як Гріша вскочив у неласку, вони, не червоніючи ні грошки, зробили знову Єлисаветград. Коли найшовся через якийсь час інший кандидат на вічність, перейменовували місто на Кіровоград.

Не минула б революційна сверблячка наших географічних назв, коли б вожді сиділи довго, до самої смерти в Політбюрі. Був би, мабуть, не Київ, а Кагановичево. Родився ж Каганович на Київщині. Був же Хрещатик уже довгий час вулицею Воровського. Зробили б з Харкова Постишево. Хто знає?

Людина нашої землі завжди з легким презирством ставилась

14 до самозвеличування. Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться — так кажуть наші тверезі люди. Хвалькуваті зміни назв криють за собою стільки кривавої хлестаковщини двадцятого століття. Проте пересічна людина знає їм ціну.

У п'ятидесятих роках, коли ще американські громадяни з недавніх українських діпістів не літали на рідні землі, подорожувала там одна відома американська леді. Я розпитував її про Харків. Приїхала вона до Харкова з Москви і був з нею співробітник американського посольства, який говорив поросійськи. Діждалися біля вокзалу таксі і поїхали по місту. Заінтересувалися американці, як називається площа, як називається вулиця. А харківський шофер на їхню цікавість:

— Чорт їх знає, як вони тепер називаються. Вони перестріляли один одного і все змінюють назви.

Здається, мій харківський шофер таксі ухопив патетику і велич імен нашої доби.

* *

*

Харків — місто заводів, а Петінка особливий стиль робітничого району. Сама Петінська вулиця, тепер Плехановська, з прилеглими провулками і вулицями, з Заїківкою — це тисячі малих будинків. Їхні власники — здебільшого робітники або заводські службовці. Контроль партії не може пролізти в столітній побут. Сім'я і звичаї живучі.

Це не підмосковні робочі селища, не Іванов-Вознесенськ, не Растрєєва вулиця Тули. Там був сморід робочих казарм, Манчестер жорстоких початків капіталізму та ще вдосконалений меткими Разуваєвими і Колупаєвими Москви.

У Харкові капіталізм пізніший, трохи пом'якшений німецькими навичками Гельферих-Саде, Трепке, перенесеною за першої війни з Риги німецькою ВЭК.*

А головне самі робітники.

Петінка, як резервуар робочої сили, ширша за свої топографічні межі. В моїх очах вона не обмежується Петінським районом, а простягається на якихсь 50 кілометрів радіусом навколо міста. Робітник це часто солідний міщанин, або ще овіяний слобожанським сонцем хлібороб. Він набирається грубіянства і цинізму, коли з Холодної гори пропихається через усе місто на ХТЗ в трамвайному скаженстві, коли з Далекої Вільшани — і пішки десятків кілометрів, і потяг, і трамвай — на

*Всеобщая Электрическая Компания

роботу чимдуж поспішає. А з Лихачова їдуть в прокурених вагонах, по вісім годин на день тільки подорож забирає, через це й особливою категорією величають — поїздники, в поїзді й сплять, і в карти грають, а життя мало та й з їжою самі знаєте як.

Але й за матюком і за груб'яніством, він наша людина. Що я завжди любив у наших робітників, це їхню внутрішню незалежність, невмирущий український ущіпливий гумор. Видно, предки добре наладували їх життєвою силою.

Мої сучасники, харківські робітники будували нові заводи, вони нелегко працювали там, охоплені сильним державно-партійним обручем. Проте, і будуючи, і працюючи, вони залишалися вільні. Вільніші як ми, інтелігенти. Бо знали, що їхні руки потрібні. Бо жили не в жилкопах, звідки нас могли виселити, а такі у власних хатах. І картоплю садили і свиней годували собі на Різдво. Це теж додавало певности за тих похмурих часів індустріального ентузіазму.

На ХЕМЗ * після роботи мітинг. Виступає Чубар, голова Раднаркому. Недалеко вхідних воріт стоїть трибуна і Чубар у вишиваній сорочці промовляє. Щоб зібрати слухачів, адміністрація замкнула ворота — цілком слушно. Але прославлена в газетах "робітнича маса" хоче додому, минає трибуну і преться до воріт. Замкнені. Голоси: одчиняй. Комуś треба на потяг — тут не до промов. Не одчиняють — з робочої юрби, що рветься додому чути матюки. Чубар прислухається до голосу робітничих мас, але говорить далі. Хтось гукає кулаками в металеві ворота, знов матюки. Ворота таки відчиняються. Пішли, хлопці!

Ще картинка. На ХТЗ директор Свистун, з робітників, вольовий адміністратор, велика фігура — прямий провід до Москви, до Орджонікідзе. Десятки тисяч робітників, тракторний завод має бути передовий, і Свистун наказав озеленити територію заводу. Між заводськими корпусами квіти, травичка, сад і Свистун справедливо гордий з того.

На зеленій території працює якийсь "гужтранспорт" — чолові'яга з власною конячкою, щось підчищає, щось вивозить. Ну, чоловічок — роззява, конячина пішла пастітсья на священну травку, а він не бачить. Кабінет Свистуна близько. Одчиняється вікно і сам директор кричить: "Що це за безобразіє. Забрать коняку, а того роззяву прогнати з заводу. Негайно".

Чоловік спокійно дивиться на начальство й озивається: "Ти

*Харківський Електро-механічний Завод.

що там кричиш? Прогнати мене з заводу. Подумаєш. Ну й піду. Не пропаду без твого заводу. Єсть у мене шматок хліба і коняка і своя хата. А от тебе як проженуть, куди підеш? Пропадеш під парканом! Йй-бо, пропадеш”.

Наврочив. Свистуна в 1938 році розстріляли.

* *

*

Серед корінних жителів Петінки були всякі постаті.

Був серед моїх клієнтів такий Чорнишов. Зрозуміло, що це був ніякий ”ов”. Чорниш та й годі. Завжди в нас треба робити легку реставрацію імен. Пізніша московізація відлупиться і проступає справжнє ім'я. Скільки було їх і є тих Супрун-ових, Ломак-іних, Кушнір-ових, ім'я же їм легіон.

Мій Чорнишов говорив тією мовою, яку статистики (вони ж не філологи) легковажно називають російською. Справді ж це наша українська. Вона зіпсована, проте не мовою Пушкіна і Тургенєва, а канцелярщиною чиновницької Росії, часто анекдотичною, але без живого коріння. Тепер до нас лізе убогий советський жаргон. Зіпсована вона не докраю, її музика ще звучить, фарби ще не поблякли, і вона є ще прапором людини, хоч і пошарпанним в боях за існування.

Чорнишов був дуже немолодий, за його плечима стояли десятки років не зовсім звичайної професії. Він усе життя шукав забутих, невідомих спадкоємців, відкопував безнадійні, виморочні спадщини, на які, здавалося, вже немає претендентів і спадщина піде в казну. Він порпався в архівах, нишпорив по метричних книгах в консисторіях, їздив. Нарешті знаходив спадкоємця, який нічого не догадувався, об'являв йому ціну й умови, щоб зробити діло. Це було щось середнє між істориком і детективом.

Його гірко обурювало те, що нищать архіви. Він може й розумів, що спадщин уже немає, але як можна нищити архіви!

Сумними очима дивиться він на мене, аж раптом не витримує, голос міцніє, старі очі горять:

— Олександр Платонович! Ну а етот босявка Максим Горький, хіба він не міг сказати Леніну: Ілліч, не зничтожайте архівів, не зничтожайте архівів! Так отже не сказав босявка.

Так собі уявляв розмови Горького з Леніном мій клієнт з Петінки Чорнишов.

Біль за свою професію, що зникає, це тяжкий біль. Подумайте про мільйони, яких відірвали від їхнього ґрунту, насамперед про високу професію й покликання хліборобів.

В 1937 році, мандруючи пароплавом по Волзі, в Саратові найняли ми з дружиною візника, щоб показав нам місто. На постою стояв тільки один старий представник професії, яка явно вимирає. Як їхали Бабушкіним взвозом, він показав нам будинок Чернишевського. Про шанованого в тій країні революціонера чи, може, його родича, він мав стару візниківську характеристику:

— Скупий був Чернишевський!

Доля братів візників, його власна доля, боліла нашому чічероне. Коли ми сказали, що ми з Харкова, він, необтяжений, на щастя, наукою географії, задрісно зідхнув:

— Говорят, в Царкове ізвошікам хорошо живьотса.

Ми не пояснювали, що їх уже там нема. Хай буде в нього мрія про синю далечінь візників, міраж — неіснуючий Царков.

А Чорнишу-Чорнишову з Петінської вулиці знищили архіви, знищили змісл його маленького існування і ніхто не заступився і навіть "цей босявка Максим Горький" не попросив Ілліча, щоб не "зничтожали" архівів.

Беру навмисне такі непомітні постаті. Вони — початок. Вони навіть трохи комічні. Зникають такі люди з поверхні життя тихо, без болю, без зойку.

Вже надходив час більших змін, доводилося скоро побачити тяжке людське горе, викорчуваних з коренем людей, зламані хребти, запльовані людські долі. Їх було дуже багато і ми так скоро до них призвичаїлись.

Тільки зрідка якась ніби дрібниця пронизує мозок, а взагалі життя йде так, ніби нічого особливого немає. Людина бачить тільки своє і про своє тільки думає.

Траплялося мені взимку бути в санаторії в Кисловодську.

Влітку цей всесоюзний курорт потопає у всесоюзному гармидері. Хоч майже всі беруть ванни з нарзаною водою, але головне — це прогулянки, відомі і обов'язкові об'єкти — Храм повітря, Червоні камені. Тут забувають про одноманітну щоденну дійсність. Пересічна людина дістає якийсь ніби сурогат волі — вона виривається з кайданів буднів. Багато святкового й радісного влітку на таких курортах.

А взимку Кисловодськ тихий, кавказьке повітря навіть прозоріше, людей мало і то здебільшого дійсно люди, яким треба лікування.

І для мене це місто в гірській долині, оточене з усіх боків невисокими горами, з джерелом Нарзана в центрі, було спокійним притулком. Місяць або півтора в кардіологічній

санаторії миналися ніби в іншому світі. Сніданок, обід, лікар, процедури, зимовий, але здебільшого без снігу, парк.

А там десь далеко похмурий, невеселий Харків, напружена робота в судах. Тої зими в Харкові підготовлювано процес СВУ і я не взяв участі в ньому тому, що саме тоді лікувався на Кавказі.

Взимку і головна вулиця в Кисловодську тиха і людей мало. Це головна вулиця власне самого міста, не курорта з його курзалю і санаторіями. У місті ще є кілька крамниць, ще кілька майстерень, де бляхарі продають посуд для ритуальних магометанських обмивань. Це російське місто лежить серед Карачаївської землі, а карачаївці магометани. Їх дуже мало в Кисловодську. Тільки в базарний день побачиш їхні чорні киреї і барашкові шапки.

Недавно карачаївці підняли повстання і їх тяжко нищили. На боковій вулиці невеликий провінційний непоказний будинок, менше десятка вікон, маленька вивіска — Кисловодський районний відділ ГПУ. Можна собі уявити, що тут було, коли ліквідували повстання карачаївців. Карачаївці не вміють говорити по-російськи. Вони мали вмирати мовчки. Їх мали розстрілювати не тут, а в сусідньому П'ятигорську. П'ятигорськ — гарне місто, оспіване Лермонтовим, з П'ятигорська ясного дня видно снігову шапку Ельбрусу.

*Чурек і сакля — все твоє,
Воно не прошене й не дане, —
Ніхто не візьме за своє.
Не поведе тебе в кайданах.*

Отут недалеко від бляхарів, де продають карачаївцям посуд для обмивання, а за рогом стоїть непоказний будинок з многозначним написом, тут посеред вулиці, серед ясного дня йде жінка. Іде, хитається серед вулиці, іде бруком, бо їй все однаково. Не босячка і ще не стара і навіть чисто вбрана, хоч і розхристана. Вона п'яна і страшно мені чути, як голосно, поблюзнірському, підноситься в чистому кавказькому повітрі її українська пісня і страшно мені чути її п'яні українські слова. Як боляче слухати це. Вона ж була господинею, вона ж кинула свою хату, де була така чиста долівка, де біля ікон пахло сухими васильками. Вона могла б бути моєю сестрою, коли б тільки судилося було мені родитися в українському селі.

Жінка, що в чужому місті заливає своє горе горілкою і до

кавказького неба волає українськими словами про ображену гідність людини, це й був шматок того, що називається — колективізація.

Знаю про дітей, що вмирали в холодному соборі в місті Котласі. У той собор набивали тисячі перших жертв колективізації на Україні. Знаю про старих жінок, що були добрими господинями у власній хаті, а довелося вмирати в чужому брудному кутку наймичками. Багато знаю, а чомусь ота п'яна розхристана українка, сама серед вулиці всесоюзного курорта живе в пам'яті.

МОСКВА — ЗУСТРІЧ З УЛЬРИХОМ

Закон 7 серпня 1932 року був у народі відомий більше як закон "за колоски", або в тюрмах казали "сім восьмих" (7/8/32). Священна, як назвав її своїм семінарським стилем Сталін, соціалістична власність була поставлена під спеціальну, жорстоку охорону. Можна собі уявити, яких немилосердних кар вимагала в своїх секретних, нам невідомих, циркулярах партія, коли голодна країна мусіла красти, щоб жити.

Священна соціалістична — розстріл.

Розстрілювано селянок, що збирали після врожаю колоски з колгоспного поля. Розстрілювали за вкрадене зерно під час молотьби. Розстрілювали і державних службовців, і звичайних злодіїв, що обкрадали державні комори. Перелякані судді й прокурори, боячися за свої партійні білети, втратили всяке почуття міри і казилися.

Як завжди, в таких періодах Верховний Суд мусів якусь частину вироків пом'якшувати, йому треба було якось регулювати криваву машину. Для адвокатури було багато роботи і часто не без наслідків.

У мене, серед багатьох інших, був клієнт з Дніпропетровської області. Йому довелося пережити страшні тижні в смертній камері, чекаючи результату касаційної скарги.

Обласний суд — це було в перші місяці того закону — засудив його до розстрілу в такій справі, де не можна було говорити навіть про недбалість службовця. Чолов'яга працював у якомусь тресті і в гарячу пору мав перегнати гурт свиней з одного пункту до іншого. Він гнав їх пішою ходою, але коли побачив, що свиням недобре, подбав за підводи, повкладав своїх підопічних, поїв і доглядав. У нас сказали б, годив як чирякові. Але спека була страшна і частина свиней подохла.

Прокурор великої, індустріально розвиненої області, суддя-партієць і двоє безсловесних народних засідателів, всі вони не посоромились у своєму переляканому скаженстві признати, що це розкрадання священної соціалістичної власности.

— Розстріл.

Верховний Суд у Харкові не уздрів нічого злочинного, признав, що свинячий опікун був дбалий і справу закрив.

Таки радісно було мені дати телеграму про це до тюрми клієнтові, а через якийсь час побачив його живим.

Находила зима того сумного року. Трапилося мені з групою адвокатів виїздити до Москви, щоб виступити у Військовій Колегії Верховного Суду СРСР, де розглядалися наші касаційні скарги на вирок Військового Трибуналу Харківської Округи. Трибунал видав багато смертних вироків за великі розкрадання державних складів.

Виїздили ми другого дня після святкування Жовтневої революції. М'яких місць не було, ми були в жорсткому вагоні. Потяг рушив та через декілька кроків зупинився — явище незвичайне. Яка причина?

Бачу, з сусіднього, останнього вагону зійшов кудий чоловік у шкуряній куртці й кепці, усміхнувся, взяв під козирьок комусь із останнього вагону і потяг тепер рушив. Ми довідалися, що за нами причеплений сальон-вагон і що у вагоні був Косіор. Дзвінки в той час уже були скасовані, він прогавив момент відходу поїзду, сіпнув за ручку гальма, зупинив потяг і вийшов.

У Москві на Курському вокзалі справа прояснилася. Косіор виряджав до Москви голову ГПУ УРСР Реденса. До сальон-вагона на московському вокзалі поспішав відомий ще з Харкова франтуватий секретар Балицького. Балицький у той час був переведений з України до Москви в колегію ГПУ СРСР.

Поруч з Реденсом ішла до автомобіля особа жіночої статі, приємної зовнішності і в дорогому котиковому манто. Це була дружина Реденса. Ми довідалися потім, що вона рідна сестра Алілуєвої — дружини Сталіна.

Більшість з нас дуже туманно знали, що Сталін одружений з Алілуєвою. Матримоніальні справи вождів не лоскотали цікавості наших людей, особливо на віддалі від Москви. Не входило і до обов'язку преси розмазувати і навіть згадувати про це.

Вперше з часів жовтня 1917 р., тепер з оголошенням про смерть Алілуєвої в московських *Известиях* з'явилися співчуття відвіцеві. Багато співчуттів. Співчував Максим Горький,

співчував Станіславський, співчували дипломати, з Харкова співчував Постишев разом з Татяною Постоловською.

У Військовій Колегії мені сказали, що справа відкладається на кілька днів, бо товариш Ульрих зайнятий.

Готель "Большая Московская", де я зупинився, міститься проти Іверських воріт, що провадять на Красну площу. Стало відомо, що Красну площу на короткий час закрили для публіки і що Сталін перейшов пішки площу до будинку ГУМ, де лежало для огляду публіки тіло Алілуєвої.

Другого дня, коли похід рушив на цвинтар, мені дуже захотілося побачити Сталіна. Я побіг услід звукам оркестри, оббіг процесію паралельною вулицею Остоженкою і, вскочивши до якогось подвір'я, через невисокий паркан побачив, що процесія наближається. За катафальком ішли в жалобних чорних вуалях дві жінки. Ми за всі останні роки ні на кому не бачили цього ознаменування жалоби. Вони давно зникли як пам'ятка буржуазного минулого.

За ними кількома широкими лавами йшли вожді Орджонікідзе, Ворошилов, Калінін і багато інших, але Сталіна між ними не було. Катафальк і вождів дуже тісним колом оточували на конях курсанти Школи ЦК-а. Під таким іменем існувала школа для підвищення кваліфікації робітників ГПУ — своєрідна академія чекістської науки.

Гострими професійними очима курсанти у військових шинелях пронизували нас, дивилися на мою боброву шапку. Оркестри грали урочисто і сумно. Далі за кордоном чекістів ішли якісь профсоюзи щось кварталів на два, не занадто багато.

Тепер я бачу, що цей похорон було б не до речі рівняти, скажім, з похороном Евіти Перон. Дружинам советських вождів призначена скромніша роля, аніж дружинам інших вождів і президентів. Вони не відомі трудящим масам як добродійні, ласкаві пані. Їм не створюють авреоль і реклами.

Коли прийшов час великого кровопуску в партії в 1936-39 роках, дружини вищих партійців тисячами пішли в концтабори — автоматично без усякої індивідуалізації. Строк заслання був штампований для всіх. Рідко їх розстрілювали. Постишева дружину Т. С. Постоловську, як ми тепер знаємо, розстріляли одночасно з одним сином Постишева. Здається, це був виняток, бо вона була сама активна в партійній роботі.

Цей автоматичний процес вилучення дружин був ніби самозрозумілий для населення і не викликав ніякого співчуття до цих жінок. Було б навіть несправедливо, коли б доля цих теж по суті

22 безвинних осіб когось зворушила в тому суспільстві, де була колективізація і великий голод.

* *

*

Ульрих, голова Військової Колегії, що в нього на розгляді була моя справа, був у Кремлі. Він перервав роботу в зв'язку зі смертю Алілуєвої. Секретарка сказала мені, що справа "у Василя Васильїча". Так по сімейному секретарки називали прославленого Ульриха, який послав своїми вироками на смерть найбільші фігури московської сучасності, серед них і Зінов'єва, Каменева, Рикова, Бухаріна, Ягоду в 1937-38 рр.

Він потім з'явився і коротко розмовляв зі мною. Переді мною був середнього росту кругленький мужчина з лисуватою округлою головою, з дрібними нормальними рисами і жвавими чорними очима. У нього були м'які і делікатні манери, в чистій російській мові ніякого акценту.

Справа слухалася не в залі, а в його надзвичайно просторому кабінеті (Колегія тоді містилася на Спірідоновці в будинку з внутрішнім двором). Крім письмового, знов же скромного, столу і кількох стільців, помітний був тільки великий масивний сейф.

Оборонці були запрошені до кабінету. Крім трьох суддів у військових уніформах, брав участь нестарий військовий прокурор. Ульрих мав на ковнірі два ромби — тодішня ознака високого чину.

Справу докладав сам Ульрих. Заплутану справу з багатьма епізодами і з багатьма засудженими він розповідав, не листаючи і не заглядаючи в неї, як це часто роблять доповідачі судді. У нього була прекрасна пам'ять на імена і події, велика здібність систематично укласти матеріал.

Спокійно він вислухав виступи адвокатів, висновок прокурора. Ми вийшли з кабінету разом з прокурором.

Коли нас запросили знову до кабінету, щоб заслухати ухвалу суду, Ульрих прочитав її. Він не звернув ніякої уваги на мотиви прокурора, кілька розстрілів він замінив, декому з засуджених зменшив кару.

Я побачив в роботі одного з тих небагатьох людей в Москві, хто стояв дуже близько до вищої влади, за наказом "хазяїна" рішав згодом долю багатьох відомих людей.

Через два роки після того ім'я Ульриха в 1934 році в грудні, після убивства Кірова, стояло на опублікованому вирокі про розстріл Крушельницьких, Буревія, Влизька і інших. Це була

груба кривава робота. Вирок було складено так неохайно, так явно фальшиво, що навіть трибунали 1920 року в провінції, розстрілюючи людей, робили це діло зручніше. Можливо, що наших людей розстріляли в Харкові на підставі телефонного дзвоника з Лубянки, а Ульрих потім підставив своє ім'я.

Ульрих помер у Москві своєю смертю після другої світової війни. Ніхто не знав його справжнього імені.

СТЕЖКА НА ЦВИНТАРІ

У Харкові не було кремлівського муру, де замурують великих людей теперішньої влади. І цвинтарі харківські мало історичні. На міському цвинтарі є могила з погруддям М. Л. Кропивницького. А от могили нашого милого поета ("Пан та Собака" — як я любив його з дитинства) і університетської широкої людини Петра Гулака-Артемовського я не міг знайти.

За наших часів на цьому цвинтарі вже ховали і комуністів і євреїв. Є покійники, що за ними влада гониться і в могилі.

Як зайти з Пушкінської вулиці на міський цвинтар і повернути першою стежкою праворуч, можна було побачити пам'ятник дуже добрий, як на советський стандарт; гарно виблискував лябрадор і напис вирізьблено. Там покоїлася мати командарма Якіра, як люблять висловлюватися деякі письменники — легендарного Якіра. Він мав різні заслуги. Це він наказав розстріляти полонених українців під Базаром, про це не всі ентузіясти легендарної доби знають.

Мати командарма вмерла, коли командарм був великою людиною. Але через недовгий час його судили похапцем інші командарми і за зраду розстріляли. Пам'ятник на могилі його матері ще стояв. Але дивний пам'ятник стояв на харківському цвинтарі — невідомо кому. Сказати б: безпам'ятник. Весь напис, кожную літеру дбайливо видовбано різцем — партійний наказ ретельно виконано. І зникло ім'я старої жінки з Кишинева, що була матір'ю партійного героя. *

Надбав я на цю демонстрацію людського благородства, коли шукав могилу Хвильового. Вона на тій самій стежці. Пам'ятника нема. Дерев'яні штахети, без таблички, без напису. Горбок землі. Не довго протривають ці штахети і могила скоро заросте травною забуття. Ховали самогубця Хвильового

*Цікаво, що надумав партійний комітет робити з цим безпам'ятником через десятки років, коли зрадника реабілітували.

24 поспішаючи. Тіло стояло в Будинку Літератури імені Блакитного. Про винесення тіла оголосили на певний час, а винесли скоренько на годину раніше. Так було певніше. Хоч, здається, ніхто з "інженерів людських душ" не наважився демонструвати.

Цю людину ніколи не реабілітує московська Лубянка. Експерти українських справ, що сидять в засекречених її кабінетах, знали ціну його революційної фразеології про комуну, про соціальну революцію і пролетарську клясу. Вони уважно читали його і не знаходили там обов'язкової любови до Росії. Якщо він і був революціонер, він був революціонер тільки український, а з-під його соціального фанатизму проступав національний максималізм.

Ще в 1927 році задовго до самогубства Хвильовий написав передмову до поезій В. Еллана (Блакитного). Про цю передмову мало згадують, але вона варта уваги. Пишучи про Еллана, Хвильовий мав на думці і себе самого. В одному місці він прямо говорить: "В той час, як Хвильові йшли в суспільство з туманними далями 'загірних комун' і цими 'далями' обезвольовали своє і без того безвольне суспільство — Еллан сховав шляхетну панну — поезію в темну шухляду і пішов у життя з холодним розумом реального політика".

Далі: "Цей новий шлях є не що інше, як реальна політика без сантиментів, без 'вишневих садків' та іншої карамельної беліберди. Тільки цим шляхом ми дійдемо 'електриків комунізму', зможемо виховати нашу розляпану психіку і перебороти її рабську природу".

Хіба не про себе говорив Хвильовий?: "Василь Еллан добре знав, серед якого суспільства він працює. Він, як рідко хто, ненавидів нашу хахлацьку розляпаність і сахаринну сахаринність, що породжувала до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла, які були на 100% поетами й ніколи реальними політиками".

В 1927 році Хвильовий ще міг сподіватися, що він може бути реальним політиком, забувши про свої загірні комуні. Дуже скоро він побачив, що реальну політику роблять не в столиці Харкові, а в іншій північній столиці. Він переконався, що Чернишевська 19 це єдина реальність в його політиці.

Хвильовий міг не дожидатися того дня, коли з Чернишевської 19 прийдуть забрати його ближчого друга Ялового і що завтра прийдуть по нього. Хвильовий був приготований давно до цього дня. Рішення застрелитись мусіло

з'явитися давно. Дехто думає, що самогубство Хвильового було демонстрацією проти чужої влади. Проте це не була чиста демонстрація незв'язаної нічим людини. Мотиви Хвильового в день самогубства вже були залежні від його особистої ситуації власного безвихідного становища, його неминучого арешту. Його трагічний вчинок не можна цілком уважати актом демонстративним, бо він затьмарений страхом арешту. Застрелився і Гамарник, і Томський, і Скрипник також перед неминучим арештом. В їхніх пострілах не так багато протесту. Більше керував такими Гамарниками страх, страх перед створеною ними самими системою тортур і перед кулею в підвалі.

Хвильовий і Скрипник могли надати своїм пострілам політичного значення, коли б їхня совість наказала їм стрілятися з гострим висловом протесту проти замучування голодом мільйонів українців хліборобів. Тоді вони могли б умирати, принаймні, з надією, що їхня партія і егоїстичний далекий світ почують сухий тріск револьвера в українському місті Харкові.

*
*
*

Пишу тут найбільше про Харків, хоч і не завжди тільки про Харків.

Проте назву книги вибрав з розмислом, не випадково. Тема моя не обмежується контурами міста. Може колись, як говоритимуть про Україну, про двадцяті, тридцяті роки нашого століття, хтось замислиться і, помовчавши, скаже:

— Так, то були харківські часи.

Директиви з Москви, перекладені на українську мову, нові заводи, переорані всі межі, земельні, господарські й психологічні. Великий спротив України — і мовчазний і з обрізкою у руці. Великий голод був саме за харківської доби.

Для мене було в ті чорні роки всього подостатком. Робота в судах, люди на всіх перехрестях, всякі люди, всякі перехрестя.

Під хруст поламаних людських існувань минала молодість. Читалося книги, працювалося, думалося, любилося. Були хмари й сонце, тюрми й звільнення, війна й порятунок. Багато чого згоріло, зітліло в пам'яті. Що не згоріло, хочеться записати. Своєю звичкою, на клаптиках паперу, уривками. Так адвокати в судах люблять записувати на клаптиках. Справа розвивається швидко і рвучко, подробиці накопичуються.

В протоколі не все буде, а з тих папірців може буде додаток, заввага до офіційного протокола про минуле, про минулі події і людей.

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Богдан Рубчак

ЛИСТ ДОДОМУ

Набридло, знаєш, груднем жати жито
і виждати виноград у січні,
тягнутись знову на дебелий притчі
назад у вічність, мов сценічний витязь.

Як марева, щоб слово сторожити —
твої торкання. Як прокляття Тричі.
Як ті тополі, північчю готичні,
що їх не можна летом пережити.

Тож як нам бути? Нам, що не існуєм
ні у моїм, ні у твоїм майбутнім?
Невже назавжди євшан-зіллям струїм
мою струнисту кров, кровисті будні?

Закам'янієм в далечі облудній,
як випрозорено-старі статуї.

ГАЗЕТА З ДОМУ

Егеж, авжеж, адзусь, агось, Микито.
Про все в газеті дядько розповідь:
татарську хитрість, візантійську злість
у очах крокодилячих укрито.

Він виживає карколомним спритом,
бо мислить звинно і безвинно їсть:
підземну нечисть чи надземну вість
він барвінково пов'язав з коритом.

Хай не бандурить нам, що він простак
наївний, син землиці, сіль землиці:

педантсько, в хірургічній рукавиці,
постові розрізати зіниці —
тут мудрий дядько хоч куди мастак.

Підмайстер' зла. Байстрюк Протихриста.

ПЛЯНЕТНЕ ВИДИВО: МІТОТВОРЧЕ СВІТОВІДЧУВАННЯ О. ДОВЖЕНКА (II)

Марко Царинник

Аероград (1936 рік) уперше виніс Довженкові тематичні зацікавлення і випробувані методи поза Україну. Під загрозою війни з Японією радянські прикордонники борються з білогвардійцями і самураями і готуються до будівництва нового міста—Аерограда. Хоча фільм тримався партійної лінії, яка наголошувала в той час на потребі бути напоготові перед розв'язуваною проти Радянського Союзу війною, Довженкові вдалося передати дещо із свого власного бачення світу, особливо в далекосхідніх пейзажах і в ліричній кінцівці, коли літаки летять над тайгою. Занотувавши своє перше враження, що *Аероград* — це слаба копія фільму Айзенштайна *Бсжин луг*, Лейда пише:

Ще одна причина, чому я був розчарований, вперше побачивши *Аероград*, це те, що фільм видався мені блідим віддзеркаленням тієї пристрасти, яку я чув у Довженковім голосі, коли він читав сценарій, і коли він режисерував павільйонні знятки. Але з часом і повторним прогляданням мої перші заперечення стали незначними, і тепер мені здається, що це один із великих оригінальних фільмів....

Не зважаючи на трудні ситуації і поняття в *Аерограді*, фільм зрозуміліший публіці, ніж *Іван*. Довженко використав музику (Кабалевського) вільніше — як ще один колір. Сама мова відверта і пряма — іноді звернена до глядача без відмовки чи затримки. Одна надзвичайна хвилина — це тільки жест: Степан Шкурат, у ролі Худякова, коляборус з японцями, і його побратим веде його в ліс розстріляти; проходячи повз кіноапарат, він заслонює лице від нас! Протягом усього фільму Довженко милується дикою красою сибірських пейзажів, і в його засобі пов'язувати

різноманітні частини піснями можна, либонь, бачити ключ до його поняття форми.²⁵

Американський кінокритик Джеймс Аджі дав не менш високу оцінку. "Коли хочете бачити режисерування на тому ж блискучому рівні (що і в *Месьє Верду* Чапліна)", він писав, "я пропоную вам його *Новітні часи* і *Аероград* Довженка; рівного їм відтоді не було".²⁶ Радянський відгук був осудніший. У дискусіях у московській Спілці письменників у листопаді 1935 року Довженкові довелося оборонятися від різноманітних закидів. *Аероград*, мовляв, зроблено недбайливо. ("Для мене праця над фільмом — повторення творчого процесу... Коли я перевалюю половину картини, я починаю думати про іншу картину", — відбивався Довженко. Фільм вийшов гірший, ніж його попередні роботи. ("Нема закону в житті людини, мистця, щоб він у кожному черговому творі перестрибував через свої попередні твори"). Картина вийшла гірша, ніж сценарій. ("Доведеться вибачитись: більше добрих сценаріїв не читатиму"). Картина затиснена. ("Я тверджу... що найменше затиснена моя картина — *Аероград*. Ніде досі не було стільки простору й повітря, скільки в *Аерограді* "). Найсерйозніший закид нагадував ставлення критиків до *Івана: Аероград* "парадоксальний" і "незрозумілий". Яка могла бути користь з його фільмів, коли глядачі не розуміли їх? Довженко відповів простодушно:

Ви бачите, що я йду цим шляхом. Я і раніше заявляв, що я простую до створення фільму, зрозумілого для мільйонів, але дещо іншим шляхом. Дехто йшов від повзучого натуралізму, а дехто від ілюстративності. Я відразу, тому що я не вчився в школі, почав від якоїсь власної вигадки ("отсебятини") і почав сам для себе прочишувати шлях. Я це роблю і робитиму далі. Проте я скажу: не орієнтуйтеся ви на такий слизький шлях сприймання. Я гадаю, що не можна стояти на позиції одноразового перегляду фільму. Чому в поезії, в літературі, в музиці, в малярстві, ми виховуємося на творах шляхом багаторазового перегляду, читання і прослухування, і чому кіно має бути для одноразового ужитку? Це неправильно!... Я думаю, що (картини) треба кілька разів дивитися. Не відразу побачиш усе в картині, а іноді (тільки) втретє, вчетверте справді зрозумієш думку мистця....

25. Leyda, *Kino*, p. 335.

26. Agee on Film: Reviews and Comments by James Agee (Boston: Beacon Press, 1964), p. 254.

...У наступному фільмі, який я робитиму в інших виробничих умовах і на іншому, найдорожчому і найближчому і найбільшому матеріалі, над яким я працюватиму, я "закручу" густіше. Я думаю, що це я зроблю.²⁷

З наступним фільмом, *Щорс*, Довженко повернувся до теми громадянської війни на Україні і до праці в Київській кіностудії. Тему піддав Сталін, кинувши наче ненароком заввагу, коли Михайло Калінін пришпилював Орден Леніна Довженкові на груди в лютому 1935 року, "А тепер він мусить дати нам українського *Чапая*". Довженко, ясна річ, погодився, — він уже можливо думав фільмувати громадянську війну на Україні, — і в пресі появилось чимало згадок про новий проєкт. В одному з багатьох інтерв'ю про *Щорса*, Довженко дав зрозуміти, що він скористався з критики *Івана й Аерограда*, і натякнув на свої літературні амбіції:

Починаючи працювати над сценарієм *Щорс*, я поставив собі складне завдання. Фільм про повстання українського народу, про його героїчну соціальну та національну боротьбу не можна обмежити якоюсь одною темою.

З'явився цілий ряд тематичних ліній — показ самого *Щорса*, народу, петлюрівців, гетьманців, німців, поляків, організація Червоної Армії, боротьба з контрреволюційними троцькістами і так далі — усе це треба відобразити.

І цим разом я відійшов від своєї старої манери писати короткі сценарії, які були тільки засобом для створення фільму. Не обмежуючи себе розміром, я написав повість, яку ще дописуватиму. А в картину ввійде все найважливіше, все динамічне, все кінематографічне....

Щорс буде зроблено в суворо реалістичному пляні, мовою найдоступнішою мільйонам трудящих.²⁸

Тепер почалося для Довженка виробництво, гальмоване на кожному кроці політичним і бюрократичним втручанням. Написати сценарій — забрало одинадцять місяців, а поставити фільм — двадцять, через безперервні розмови про кожну дрібничку. Накінець, Микола *Щорс*, командир Червоної Армії,

27. Виступ у Спілці письменників СРСР 13 листопада 1935 року. *Собрание сочинений в четырех томах*, т. 1, с. 304-305.

28. За більшовицький фільм, 27 лютого 1937. Цитата за перекладом у *Собрании сочинений в четырех томах*, т. 1, с. 309.

який бореться за новий соціяльний устрій, постав як авторитарна, богоподібна постать (навмисне так показана, щоб віддзеркалити Сталіна?), і сам Довженко почував себе зручніше з старим селянином, Василем Боженком. Цей сердечний дідуган — такий же земний, народний, як і всі постаті в Довженковій галерії дідів — є набагато більше героєм фільму, ніж нереалістичний партизанський провідник, якого обожують його бійці. Не зважаючи на всю реторику і незв'язку драматичну конструкцію, *Щорс* здобув загальне визнання:

Щорс живе як фільм можливо тому, що автобіографічне джерело всіх Довженкових фільмів найвідвертіше виявлено в ньому. Він брав участь у багатьох військових і політичних боях, що показані у фільмі. Він знав прототипів усіх персонажів у фільмі (незалежно від того, під яким ім'ям вони виступають), і в самій особі Щорса, стійкого, відданого інтелектуала, який зобов'язався життям і талантом новому соціальному ладові, є багато від Довженка. Як і інші кращі роботи Довженка, *Щорс* лишає в пам'яті пекучі образи смерті і пристрасного життя. Обрамлення фільму безжальною жорстокістю початку і похоронним співом кінцівки — а обоє відбуваються в тих самих розгромлених полях — надає фільмові широкій форми, яка може увібрати скількинебудь промовляння. Усю реторику фільму приглушують рухомі образи — коні без вершників, димючі руїни, шумливі весільчани, що їдуть санями з дзвіночками, кіннота, що мчить засніженими ланами і крижаними алеями, військові оркестри в розпорядженні кожного переможця, рукопашний бій, — картини, що розливаються по екрані. Той завжди спостережливий критик, Шкловський, писав про *Щорса*, що "так як Айзенштайн в *Олександрі Невському* безмежно поглибив екран, так Довженко поширив його". І друга ремарка Шкловського стосується цього фільму, як і всіх інших фільмів великого українця, "Дивлячись фільм, забуваєш спитати, як його зроблено".²⁹

Прем'єра *Щорса* відбулася у травні 1939 року. Восени того року, коли Німеччина розгромила Польщу, а Радянський Союз приєднав Західню Україну і Буковину, Довженка призначено повести кінознімальну групу в ці околиці. Проїжджаючи через міста і села, — і виголошуючи політичні промови при кожній

29. Leyda, Kino, pp. 354-355.

зупинці, — Довженко зняв 20 000 метрів фільму, який він змонтував після повороту до Києва в документальні фільми *Визволення* і *Буковина — земля українська*. У лютому наступного року його призначено художнім керівником Київської кіностудії, і він на цій посаді наглядав над виробництвом фільму Ігоря Савченка *Богдан Хмельницький* і фільму Леоніда Лукова *Олександр Пархоменко*, про робітника в Луганську, який допоміг вигнати німців з України 1919 року. Із нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 року Довженка евакуйовано разом з штабом Київської кіностудії до Уфи, в Уралі, а згодом до Ашхабаду, в Центральній Азії. Його батьки лишилися в Києві. Його старенького батька сильно побито й викинено на вулицю, а Довженкову квартиру ограбовано й заміновано.

Спричинене війною народне горе спонукало Довженка виявити себе не тільки як кіномистець, але й як письменник. Він почав писати 1934 року п'єсу, — яка нагадує театр Брехта, — про українське село, *Міра життя* (пізніше перейменовану на *Нащадки запорожців*), і він завжди писав свої сценарії, але п'єсу майже неможливо сценізувати, а сценарії часто були тільки схематичними примітками до постанови. Тепер же, призначений на фронт журналістом писати статті й листівки, що їх радянські літаки закидали на окуповані українські землі, він здалека дивився на свою розтерзану країну і з розпачу укладав статті, листівки, промови і оповідання. У листі з фронту Юлії Солнцевої, його дружині й асистентці, Довженко подав пояснення своїх спонук писати:

Завдяки розлуці довгій і важкій, мені дуже важко пояснити тобі в подробицях ті великі зміни, що відбулися в моєму житті. Вони звалились на мене якимось, нехай так, навіть несподівано, і я не визволюся від них, видно, до смерті. Що ж це таке? Це, дорога моя Юлюшо, ті небачені страждання, що випали на нещасну голову мого народу, у яких народ, видно, загине. У всякому випадку, загине із нього більш як половина, решта буде або каліками фізичними або духовними, або неповноцінними підозрілими елементами за те, що не виїхали з Н. Н. до Азії за відсутністю валіз. Те, що я узнав, наповнило мою душу такою журбою, що я інколи задихаюся від неї. Гітлер буде, безперечно, розбитий — це правда, але він винищив Україну. Тому я не можу звідси виїхати. Мені не треба нічого уже, ні грошей, ні квартири. Не потрібна мені і

кінематографія з її дрібними, порожніми, нікчемними людьми без роду і плоду, дрібних і назагал дурних або недоумкуватих ділників.

Я міцно рішив. Якщо мені ще вистачить сили, віддати усіх їх на щось міцніше і довговічніше, розумніше, ніж кіно з його ефемерною, ілюзорною проминальністю.

Я писатиму про страждання, і героїзм, і трагедію свого народу. Багато продумав, багато намітів і безперечно щось зроблю хоч перед моєю смертю...³⁰

Полеміка Довженка сьогодні не актуальна, а його оповідання часто сирі й схематичні, але в найкращих місцях вони відображають героїзм і віроломство, відвагу і розпач, сміх і сльози. "Ніхто, навіть Шолохов, не віддав живіше розпачливий хаос розгрому на берегах українських рік у 1941 році, з якого відродилися партизанські сили, що підрізали вени гітлерівських панцерних армій і призвели їх до загибелі".³¹ Уболівання Довженка народною долею найзворушливіше виявлено в *Зачарованій Десні*, яку він почав писати в той час. Розповівши про весняну повідь у селі свого дитинства, він пише:

Загинуло й щезло геть з лица землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні теє село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, охоплені полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричачими людьми. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згоряли в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірьовках і одкидаючи на землю й на воду свої жахливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі, — все згинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго біліли серед попелу.

30. *Твори в п'яти томах*, т. 5, с. 349.

31. Монтаяго, "Довженко", с. 8.

Горів і я тоді у тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом від вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрошених кісток варили мило в середині двадцятого століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: "Болить мені, болить!"

— Чого ти крикнув? — укорили мене. — Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загинув не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жакливіше в світі?!³²

Із оповідань своїх та із щоденників, які він вів у цей час, Довженко скомпонував найважливіші свої твори воєнного періоду — кіноповісті *Україна в огні* і *Повість полум'яних літ* (ця друга названа за аналогією з *Повістю временних літ*). Унікальні синтези літературної і кінематографічної форми, обидві повісті зображували спустошення української землі і незвитажний дух звичайної людини, який давав їй силу утверджати життєдайні вартості в обличчі майже тотального руйнування.

Щоб зміцнити опір німецьким окупантам, партія пішла на поступки українським національним сантимадам і дозволила на обмежені вияви українського патріотизму, але Довженко забагато дозволив собі. Його уболівання за Україною були надто неприховані. До того ж, він не так уже завуальовано натякав, що українцям бракує національної гордості. В одному пасажі *України в огні* німець каже:

... у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів спільних, високих. У них нема державного інстинкту.... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами заперечення Бога, власності, сім'ї, дружби. У них від слова

32. *Твори в п'яти томах*, т. 1, с. 66-67.

"нація" лишився тільки прикметник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників....³³

Коли Довженко здав сценарій Міністерству кінематографії, Сталін поцікавився прочитати його, тоді з Лаврентієм Берією викликав Довженка на засідання Політбюро. Кілька років пізніше фільмар згадував у своєму щоденнику про цю зустріч:

Сьогодні роковини моєї смерти. Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено до Кремля. Тут мене було порубано на шматки і скривавлені частки моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене.

Я народився і жив для добра і любови. Мене вбила ненависть і зло великих якраз в момент їхньої малости.³⁴

Жорстко розкритикувавши Довженка за те, що *Україна в огні* освітлювала звичайних людей, а не великого вожда, Сталін заборонив повість друкувати або екранізувати. (Її опубліковано аж 1966 року, але й тоді, "з деякими скороченнями"). Довженка звільнено з Київської студії, переведено до Мосфільму (хоча він не мав ніякої можливості працювати там) і усунено з усіх громадських становищ. До того ж, йому заборонено вертатися на Україну. Наруга травмувала Довженка, підірвала його слабке здоров'я:

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко від свідомости, що *Україна в огні* — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо.

Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо, видно, не потрібно, крім панегірика.³⁵

Розпач не був межовий. Переробивши свій матеріял, Довженко написав *Повість полум'яних літ* з прийнятнішим наголосом на радянському — а не українському — патріотизмі. Але ця спроба укласти пристрасну любов до батьківщини в прокрустове ложе сталінської догми теж увінчалась неуспіхом.

33. Там таки, т. 5, с. 403.

34. Ані *Твори в п'яти томах* ані *Собрание сочинений в четырех томах* цього запису на подають. Цитата за Олександром Грищенком, *З берегів зачарованої Десни* (Київ: Молодь, 1964), с. 197.

35. *Твори в п'яти томах*, т. 5, с. 197.

36 Хоча міністерство культури сценарій апробувало, сам Сталін заборонив його.

Як і в *Землі*, основна тема обох воєнних сценаріїв — це конфлікт життя і смерті, який Довженко показує в картинах війни, в прикладах духовної величі і в жахливих виявах людської жорстокости. Кінцева сцена *Повісти* діється в космічному масштабі: земна куля обертається в порожнечі, полум'я огортає Україну, Білорусь і Росію, і голос життя проникає крізь гул смертоносного металу. Обом сценаріям бракує повного завершення, їхня поетична мова не має лаконічності *Землі*. Проте в них усюди відчутний Довженків темперамент, і в його творчості вони посідають істотне і своєрідне місце.

Пробуючи позбутися стомливої бюрократичної цензури, Довженко ще в перші місяці війни потягнувся до порівняно більшої свободи документального фільму. У серпні або вересні 1941 року він подав прохання, щоб його призначили до Центральної студії кінохроніки:

Я хочу працювати десь якщо не на фронті, то коло фронту, і мізерні кришки нашої плівки тратити не на видумані ілюстрації страшних подій, а на саму війну, на воєнну кінохроніку.³⁶

Фільми, що ними завершилася ця робота — *Битва за нашу Радянську Україну* (1943 рік) і *Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель* (1945 рік) — обидва фільми, до речі, задумано як дві серії одного твору — найменш відомі в Довженковім дорібку; проте вони становлять надзвичайно важливий етап в його мистецькому розвитку:

Уже від перших сцен щедрого українського врожаю 1941 року, що його збирають бомбардувальники, (*Битва за нашу Радянську Україну*) напрочуд *персональний* фільм, з якого видно, що його "наглядач" контролював усі нестримні елементи неінсценізованої дійсности. Зовсім ясно, що "режисери" і двадцять чотири кінооператори зцементовано вірили в Довженка. Хоча він підписався під фільмом тільки як автор дикторського тексту, це *його* фільм не менше, ніж *Земля*; у ньому відчутна не менш пристрасна ліричність і те саме напруження. Завершений фільм виявляє, як один сильний, вольовий мистець може пристосувати найменш податливий матеріал до своїх

36. Там таки, с. 347.

потреб — з фільму можуть черпати надхнення усі мистці, що працюють у галузі документального фільму.³⁷

Докінчуючи монтаж *Перемоги на Правобережній Україні*, Довженко виступив у дискусії, в якій він дав проникливий вгляд у свої документальні методи:

Раз нам були потрібні кадри багна — саме такі кадри, які режисери відкидають і за які гримлять на кіно-операторів. Коли ці кадри багна, які самі собою нічого не промовляли, змонтовано в сцену про труднощі наступу 1944 року в лівобережній Україні, вони набрали значення. Тепер їм супроводить текст про те, як ці безмежні простори, вмиті кров'ю радянських людей, немов лани під весняними повідями, бачили, як вирішувалася доля людства, бо тут воєнне мистецтво фашистської Німеччини розгромлено і визволення Європи забезпечено. І відразу цей величезний простір багна почав блистити, як щось дорогоцінне. Щоб висловлювати глибоке зворушення, не треба патосу, — патос народжується не з піднесеного голосу, а з глибокого й правдивого з'єднання матеріалів.³⁸

Довженкові надії на сприятливіші виробничі умови після війни не здійснилися. На місце воєнної співпраці між союзниками прийшла люта ворожнеча і холодна війна, яку перебивали бої в таких обмежених обширах, як Індо-Китай і Корея. Вдома Сталін і Жданов ізолювали радянських людей від чужоземних впливів, відновлювали ортодоксальність і розправлялися з інакомислячими. На маючи жодної можливості ставити свої улюблені проекти *Цар* і *Тарас Бульба* (за Гоголем), Довженко, як він сам писав, "вистраждав... видушив і вистогнав, знемагаючи від приступів стенокардії і тупого бюрократизму", *Мічуріна*. На зламі сторіччя Іван Мічурін був простий садівник у провінційному містечку, але після революції він здобув світову славу тим, що вивів 350 нових сортів фруктів. Монтагю описує Довженкового Мічуріна як "упертого садовода з клопотами Йова на голові, (який) стоїть віч-на-віч перед кожною можливою перешкодою, невдачею, розчаруванням".³⁹

Довженко почав писати п'єсу про Мічуріна ще за війни, а згодом неохоче погодився переробити п'єсу у фільм, *Життя в цвіту*. Однак у ці роки виникла міжнародна суперечка про теорії

37. Leyda, Kino, p. 377.

38. Там таки.

39. Монтагю, "Довженко", с. 8.

найвідомішого учня Мічуріна, Трохима Лисенка. За Лисенком стояв режим, і Довженків фільм потрактовано як важливий політичний документ. Керівники кінематографії раз-у-раз вимагали змін, але Сталін далі був незадоволений, і Довженкові довелося ставити другу версію (хоча багато зняток уже зроблено без нього). У фільмі з'явилося чимало банальностей, зовсім неспівмірних з Довженковим талантом. Готуючи до друку свої сценарії, він вибрав варіант сценарія, наближений до першої версії фільму.

Коли фільм появився після трьох років виробництва на початку 1949 року (під назвою *Мічурін*) і Довженкові знову треба було шукати праці, він неохоче взявся за *Антарктиду* і *Процай, Америко*. Перший із цих двох нещасних проєктів прославляв російських мореплавців і царів (у власному сценарії *Цар* Довженко показав російських монархів як нікчемних тиранів). Другий сценарій написано на підставі "антиімперіалістичних" зізнань колишнього члена американського посольства в Москві. Обидва проєкти провалилися. Коли політична кон'юнктура змінилася і *Процай, Америко* треба було зняти з виробництва, Довженка навіть не повідомлено: запопадливий адміністратор просто вимкнув світло в його павільйоні.

У ці безрадісні роки — а вони були похмурі для більшості радянських кінодіячів: це був період "малокартиння", коли за Сталіновим наказом випускалось усього п'ять-шість фільмів на рік — Довженко, не зважаючи на ордени, нагороди і дачу в Переделкіно, жив самотньо та відокремлено. У *Мічуріні* є разуючий момент, що наче відтворює Довженкове становище: Мічурін, шойно втративши свою дружину, переходить з яскравих кольорів саду (це був перший кольоровий фільм Довженка) у чорну, вітряну осінню ніч, у вихори сухого листа, в самотність і смерть.

Але втрата ця — прелюд до кінцівки з квітами, дітьми і перемогою. Довженко писав про заключну сцену в щоденнику:

Благословен день!

Сьогодні у моє вікно заглянуло щастя.

Я придумав перемогу тепла над холодом, життя над смертю... повідь, льодохід, повідь, розцвітання квітів, ріст коріння, повідь, сади в цвіту з панорамами, надзвичайні торжества в небі, весінні хмари, гарні потоки в цвіту, птиці в небі перельотні.

Гимн життя,

Музика,

І всім отсим диригує Мічурін, надхненний і щасливий. Розцвітає радість в душі творця. Власна юність і любов проходить серед спогадів весни.⁴⁰

Так і в Довженковім житті. У другій половині 1952 року, коли Корейська війна і близький кінець Сталіна породили передчуття грядущих перемін, він одержав дозвіл поставити *Поему про море* у Кахівці, на півдні України, де будувалися гідроелектрична станція і гребля через Дніпро. Довженко приступив до праці з особливою дбайливістю: він два роки писав сценарій, робив документальні знятки будови і готував численні ескізи для кадрів. З його *Щоденників* і *Записних книжок* видно, що він задумав реванш, задумав фільм, який збереже для майбутніх поколінь історичні місця, які заливалися водою, фільм, в якому його країна повстане мов фенікс з терору тридцятих років і жахить Другої світової війни, фільм, нарешті, ще одної перемоги життя над смертю. Він занотував у своїй записній книжці 15 жовтня 1952 року:

Се мусить бути велетенський фільм. Усе, що є в мені святого, весь досвід і талант, усі думки, і час, і мрії, і навіть сни — все для нього. Створити твір, достойний великості мого народу, — ось єдина мета, єдиний зміст мого життя. "Благослови мої, Боже, нетвердіі руки..."⁴¹

Цей грандіозний проект (що його закінчила по смерті Довженка, 1958 року, Юлія Солнцева) мав бути частиною більшої цілості. В інтерв'ю з Жоржем Садудем Довженко заявив:

У моєму новому фільмі не буде високих гір, безодень, пожеж, злочинів — нічого з того, що зовні так приваблює глядача. Усе буде просте, без кровопролиття і яскравих ефектів.....

Я написав кінотрилогію, де дія відбувається в моєму рідному українському селі. У першій частині — я її написав як п'єсу — йдеться про події 1930 року, коли тільки влаштовували наш колгосп. Друга — це повість полум'яних літ, великої національної боротьби колгоспників проти нацистів. Третя частина безпосередньо стосується наших часів. Будеться велика гребля, що згодом має занурити село на дно нового моря. Воно піде під товщу води — свіжої і живлющої. Я хочу почати реалізацію цієї трилогії з

40. *Твори в п'яти томах*, т. 5, с. 260-261.

41. Там таки, с. 145.

кінця, з *Поєми про море*. Ця назва, мабуть, надто помпезна: я б вважав за краще — *Проза* про море.

Мій майбутній твір призначено для широкого екрана. Я бачив дуже мало фільмів такого формату, і жаден з них не давав мені уявлення про екран у вісімнадцять метрів. Я надаю великого значення розмірові екрана. Року 1930 величезні розміри екрана одного з французьких кінотеатрів справили на мене дуже сильне враження. Подовжена форма широкоекранного кіна якраз відповідає специфіці мого майбутнього фільму — монотонні степи, нове море, літаки, ідея постійної широчіні, виникнення в пам'яті нашого минулого — дуже давнього і того, що було кілька років тому.

У цьому широкому за охопленням подій фільмі будуть відбиті благородні прагнення людини, її вплив на природу, яку вона підкоряє собі і перетворює.⁴²

Савка Зарудний, голова колгоспу, запрошує односельчан востаннє побачити село. Дехто з них здобув славу і успіх, наприклад, генерал (Гнат Федореченко, син діда Максима, який відмовляється покинути свою хату. Дія відбувається в теперішньому, в минулому через спогади персонажів, і в майбутньому. Генерал згадує бої, що він вів проти німців у цих місцевостях. У теперішньому відбувається історія зведення Катерини, доньки Зарудного, виконробом Валерієм Голиком. В одному місці Зарудний уявляє, що Голик покинув Катерину, що вона кінчає самогубством, і що він виголошує промову над її могилою.

Більш, ніж у попередніх фільмах, Довженків пеан соціалістичному будівництву бринить смутком і турботою про негативні сторони радянського життя. Він бачить, що народження нового відбувається важко й болюче. Генеральський синок Алік — це страшний виродок, який хоче бути прокурором, щоб судити людей. Драматург, який приїжджає з столиці, такий захоплений пошуком "сюжетів і конфліктів", що він не бачить справжнього життя народу. Короткозора заступниця міністра так зосередилась на собі, що вона не пізнає подруг свого дитинства. Архітект будує Палац культури в помпезному неокласичному стилі, що викликає обурення селян. Виконроб Голик, "красень з мозком інженера і совістю клопа", каже Катерині, яку він звів і покинув: "У наш великий вирішальний

42. Les Lettres francaises, 6-12 грудня 1956. Цитата за перекладом у Олександр Довженко: *Збірник спогадів і статей про митця*, с. 211.

час є речі більш важливі, ніж особисте щастя... обов'язок на благо Батьківщини Соціалістичної". А пізніше, признавшись собі, що він може й сучий син, він каже: "Головне не в цьому. Головне в тому, що комунізм будується, гребля росте, море наближається".

Але найбільше турбується Довженко злиднями селян і відходом старого побуту. Зарудний каже Голикові:

Двадцять п'ять років не покладав я рук. Тут усе полито моїм потом і кров'ю. Нічого не пожалів: ні Бога, ні чорта, ні загробного життя, ні власного запасу хліба. Село рідне стер з лица землі для нового моря і хату, в якій народився сам і дочка моя, Катерина. Чуєш? Я весь проріс корінням хліба, що пронизує з землі все моє єство.... Я думаю: чому? Звідки в мене іноді це відчуття невлаштованости? Чому я бідний більше ніж треба? Хто зневажив моє серце і мої турботи? Хто закриває мені радість праці? Хто сіє в мені сумніви часом навіть щодо краси моєї мети? ⁴³

А Довженкова власна прив'язаність до землі міцно виявляється від самого початку. Автор їде пароплавом, до нього підходить давній друг, якого він не бачив роками:

— ... Про що ви думали зараз?

— Власне, ні про що, — відповідаю я йому. — Тобто про все.

— Ви думали про дім?

— Я думав про життя. Я весь у полоні почуттів. Я думав: який прекрасний світ і яке прекрасне життя. І як жаль, що людям так мало доводиться се почувати.

— Розумію. Се ріка навіває вам думи. Я теж, коли пливу, завжди в її полоні.... Як хлюпотить вода.... Ви ідете....

— Додому. В село, де я народився. ⁴⁴

Але додому вернутися неможливо. Села нема. Його залляли води нового моря, що оживляють навколишні степи.

У роки, що лишилися йому після повернення на Україну, Довженкова творча енергія вибуяла, і він заповнив свої записні книжки ліричними описами природи, спостереженнями про людей, і міркуваннями про своє життя. Його обмежені творчі сили вилилися в чернетках десятків оповідань, повістей, п'єс і сценаріїв. Він вернувся також до своєї ранньої кінематографічної

43. *Твори в п'яти томах*, т. 3, с. 417-418.

44. Там таки, с. 332.

праці, наново переписавши як повість сценарій *Землі*, і до самих джерел свого мистецтва, завершивши повість про своє дитинство, *Зачарована Десна*. До того ж, він писав статті про кіно, архітектуру, освіту і малярство. Його голос був один із перших, який — хоч і вельми обережно — закликав звільнити зашморг, що соціалістичний реалізм накинув на шию мистецтва за часів Сталіна і Жданова:

Я не закликаю художників ні до абстракції, ні до індивідуалістичного естетизму, але я глибоко переконаний, що треба розширювати творчі межі соціалістичного реалізму.⁴⁵

Так, як воєнні враження синтезовано в *Україні в огні* і *Повісті полум'яних літ*, так повоєнні міркування про історію, суспільство і мистецтво мали бути зведені в епічному романі *Золоті ворота*. Довженко писав про свій проєкт у щоденнику в листопаді 1945 року:

Основна мета мого життя зараз — не кінематографія. У мене вже немає фізичних сил для неї. Я створив жалюгідно малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь цвіт свого життя, не по своїй провині. Я — жертва варварських умов праці, жертва убожества і нікчемства бюрократичного, мертвого кінокомітету. Знаю, що не повернуться назад літа і що нічим уже їх не догнати. Тому, спохватившись лише зараз і думаючи про марнотратство часу і сил в кіно, я не до кіноплівки, химерної целюльози, вертаю свій духовний зір. Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ. Коли я оглядаю межі сієї книги, сусідні, так би мовити, її держави, я бачу Дон Кіхота, Коля Бруньйона, Тіля Уленшпігеля, Муллу Насреддіна, Швейка. Я думаю про се вже років п'ять, шукаючи форми. І часом вже здається мені, що я знаходжу форму. Я хочу так її написати, щоб вона стала настільною книгою і принесла людям утіху, відпочинок, добру пораду і розуміння життя.⁴⁶

А місяць пізніше він додав:

Я абсолютно переконаний, що зараз я вступив в найважливіший період свого життя, себто, що зараз моя творча вартість, що все те, що я ношу в собі, все, що продумав,

45. "Искусство живописи и современность", *Литературная Газета*, 21 червня 1955. Цитата за перекладом у *Твори в п'яти томах*, т. 4, с. 106.

46. Там таки, т. 5, с. 224.

перетворив в образи, зформував у мислі, — є найбільше від усього, що я зробив по сей день. Мені зараз потрібно тільки одне — десять років повної фізичної сили, ясности мозку, бездоганности серця. І я сього не матиму. Мені часто здається, що я скоро помру. Серце, мов ворог, турбує мене і пригноблює, роблячись часом таким важким, що я падаю, і то мені мало. Мене ніби тягне вже в небуття. І я вмру, не здійснений в самому головному — у книзі, що її хотів би я оставити народу, одну-єдину книгу. Я знаю — її нікому там зараз написати. І се особливо пригноблює мене. Як жаль мені себе, що так мій день повечорів і сонце зайшло, не встиг і оглянутись.⁴⁷

Довженкове провіщення справдилось. Він не закінчив *Золотих воріт*, і його записки та чернетки дають тільки часткове уявлення про його задум. Але в ширшому сенсі твір його життя — епічна поема про українське селянство — таки завершена. Поему можна угледіти в кадрах *Звенигори*, *Арсеналу* і *Землі*; її можна вичитати з рядків *Царя*, *Нащадків запорожців*, *України в огні* і *Зачарованої Десни*. Уся творчість мистця зосереджена на його намірі "втілити історичну пам'ять свого народу".

47. Там таки, с. 245-246.

РОЗМОВА З ТЕМІСТОКЛЕМ ВИРСТОЮ

Михайло Коржан

Після довгих мандрів по Північній Америці та країнах Європи, Уляна і Темістокль Вирсти повернулися до свого привітного ательє при вулиці Вожірар у Парижі.

Мені було цікаво побачити, як живе ця пара мистців у самому серці мистецького Парижу, майже невідомого місцевим українцям, тому я зараз же домовився про відвідини.

Браму на вулиці Вожірар ч. 103 довелося мені відкрити з деяким зусиллям, зате ж я опинився у гарному, старовинному подвір'ї. У глибині квітли вишні й лілеї, але дорогу до них заступали автам два стовпчики, оберігаючи таємничий холод. Коли б не шум і гамір дуже рухливої вулиці Вожірар, що доходять сюди наче далекий відгомін, — здавалося б, що знаходимося не в центрі столиці, але сотки кілометрів за містом...

Згодом я довідався, що Архипенко добре знав це подвір'я, заходячи сюди до однієї робітні, приблизно п'ятдесят років тому.

Я відкрив зліва вхід до будинку, в якому знаходяться мистецькі робітні тісно одна біля однієї, наче голуб'ятники. Мені зразу стало ясно, що тут можна працювати так, як колись на Бато-Лявуар або в старому місті Фальгієр, якому вже не повернутися до життя після походу бульдозерів...

Я піднявся по доволі пристойних ще сходах й опинився в довгому, доволі темному коридорі, перед дверми із прізвищем Вирсти. Я постукав. Почувся якийсь шерех і в дверях появилася молода і чарівна пані Вирста, співачка Уляна, яка з милою усмішкою запросила мене до хати.

Невеличка, обмежена простором, робітня. Меблі, втиснені в стіну, дають змогу розкласти все легко й естетично. Решта ж, поза полицями і скринями, покрита ясним деревом, що дає елегантний вигляд кімнаті.

Я сів на м'якій лавці під величезним вікном, затіненим

довгою завіскою. Щойно тоді побачив триніжок-мольберт у закруті східців, що ведуть до ніші, розсвітленої романтичним скляним дашком.

Всюди полотна: одні на стінах, ще мокрі від фарби, інші рівні складені під нішею, готові до висилки у мистецькі галерії.

Вирста, зодягнений в оксамитні штани та старий светер, усіяний малярськими плямами, що його він, як каже, дуже любить, у дерев'яних сабо на ногах — сідає біля мене.

Господарі вміють створити свобідний настрій, тож, зовсім природно, я почав розмову такими словами:

— Я читав різні статті про вас у чужинецькій пресі й переглядаючи збірку газетних вирізків, що ви мені передали, мусів признати, що ваша творчість викликала жваве зацікавлення у міжнародному мистецькому світі. Ми не дуже звикли до модерного мистецтва, яке ви творите, тому я хотів би поставити вам декілька запитань, хоч вони можуть здаватися банальними.

Вирста: Я вже відповідав на різні питання журналістів щодо моїх поглядів на мистецтво під час моєї подорожі по США й Канаді. Мої спонтанні відповіді з'єднали мені симпатії більшості читачів, проте не обійшлося й без прикрих та різких нападів деяких критиків, слабо поінформованих про розвиток абстрактного мистецтва.

Сьогоднішні мої відповіді в нашій розмові будуть тільки висловом моїх думок і моїх особистих поглядів.

— Думаю, що для наших читачів буде краще, заки прийти до теми про абстрактне мистецтво, обмінятися думками про мистецтво взагалі.

В. — Так, справді, воно навіть необхідне для спільної мови: спробувати бодай приблизно визначити суть мистецтва, хоча це складна справа, бо це полегшить виміну наших ідей.

Щоб дати історичний аспект модерного мистецтва, ми могли б, коли б ви цього бажали, влаштувати нашу наступну зустріч після цих вступних зауваг, бож коли ми мали б говорити про абстрактне чи нефігуративне мистецтво, ми починали б від кінця.

Мистецький твір має особливі вартості, які не випливають тільки з природи, тому сама аналіза сюжету їх не відкриє. Чи це мистецтво слова, письма чи пензля, — воно має свою мову, глибини якої не можна зрозуміти, коли не вивчити її словника чи складні.

— Я знаю, що ви добре знаєте західне мистецтво, зокрема модерне, тому було б дуже корисно, коли б ви хотіли поділитися вашим знанням і досвідом.

В. — На Заході модерне мистецтво почали імпресіоністи та їхні безпосередні предтечі. Від цієї великої революції один за одним слідує різні напрямки та ще й у такому швидкому темпі, що спричинили справжнє замішання у сприйманні споживача. Він (споживач), зрештою, тільки дуже рідко слідує за змінами, що відбуваються у ділянках, далеких від його пересічних зацікавлень.

Натомість уряди, церква, культурно-освітні товариства та особистості, свідомі передової ваги мистецтва у міжнародних взаєминах, — заохочують і сприяють творчому розвитку їхніх мистців. Свідомість збентежена швидкістю розвитку мистецтва, але чи світ, який висловлює це мистецтво — не поступає в такому ж блискавичному ритмі? Доба, в якій кожен відважніший виступ викликав скандал, закінчилася і сьогодні люди цікавляться всякими дивовижами і навіть пробують їх збагнути. Виглядає, що віддаль поміж мистцями-новаторами і суспільністю — набагато зменшилася.

Не зважаючи на це, треба ствердити, що кубізм має більше властивостей, які відштовхують глядача, чим безпредметне й абстрактне мистецтво. Глядач добає в кубізмі замах на форму та радо приписує безпредметності звичайні пошуки декоративних засобів. І тут маємо доказ, що споживач помиляється щодо природи обох течій та що модерне мистецтво й далі викликає непорозуміння, залишаючися неясним у своїй суті. Тому воно викликає й завжди викликати безліч запитань з усіх шарків суспільства, змінюючи їх тільки у відношенні до мистців.

Ритм нашої доби незвичайно швидкий, тривожний, пройнятий страхом. Відважно знищуючи минуле і прагнучи нового, він мчить у невідоме у пошуках визволення. Реакції чергуються: від затьмарення романтизму до світлого імпресіонізму... а цей останній перегнав уже інші напрямки, що йдуть один за одним: символізм, нео-імпресіонізм, пуантилізм, набізм, фовізм, кубізм, абстракціонізм, орфізм, дадаїзм, прагматизм і сюрреалізм...

У 20-му сторіччі прояви людської діяльності й турбот, як і всієї культури, глибоко позначені впливом промислової цивілізації. Багато людей, охоплених сумнівами, втратили віру в людські цінності й загубили душевний спокій. Ошукана й розчарована — однаково раціоналізмом як і умовністю, та підпорядкована машині, — людина пристрасно бажає аналізувати, зглибити, нищпорити, наче переслідувана голодна тварина, що дере землю,



Темістокл Вирста з дружиною

у вікні їхнього ательє

щоб заспокоїти свою розгубленість перед незримою і постійною небезпекою.

— Чи могли б ви, кількома словами, з'ясувати місце українського мистецтва у західноєвропейському контексті?

В. — Українська вдача спонукує українських мистців насичувати свої твори сентиментальними, але здоровим ліризмом, який не дозволяє їм попадати у якісь манії чи анархію.

Глибоко сприймаючи життя, вони вносять у свою творчість символічні, дивні й навіть езотеричні первні, а їхнє відчуття уявного веде нерідко до безпредметности. Картини українських малярів західній глядач сприймає як подих екзотики. Безперечно, більшість їх насичена барокковою пишнотою, прикметною для Сходу.

Таке враження може впливати з факту, що наше мистецтво проявляє загострену чутливість, зовсім чужу західній картезіянській людині. Ми ж бо слов'яни, що виростили в атмосфері візантійського мистецтва та у безмежних просторах українського степу.

— *Мені здається, що натуралізм це ідеальний спосіб, щоб описати картину "справжньої" дійсности. Але ви, мабуть, не поділяєте цієї думки...*

В. — Я не хочу ні боронити ні засуджувати натуралізм, але міркую, що кількома загальниками, які до нього відносяться, я зможу не тільки ясніше висловитися, але й досягнути взаємного зрозуміння.

Модерний мистець, віддаляючися від натуралізму, не протиставить традиції, як дехто думає. Коли переглянемо те, що людство створило від праісторії до сьогодні, то побачимо, що натуралізм це не правило, але виняток.

Хіба ж розкішні форми людського тіла, що їх відкрило грецьке мистецтво, дозволяють нам твердити, що сучасники Праксителя, Фідія і Мирона були ідентичні з дійсністю? А може... мистці хотіли їх такими бачити?...

Звичайно — замість вірно передати, — мистці деформують предмети зовнішнього світу, ідеалізуючи і стилізуючи їх. І можемо ствердити, що натуралізм тріумфував тільки у греко-римській давнині, приблизно до 4-ого сторіччя нашої ери, і в Європі у часах ренесансу та в країнах під її впливами. При чому цікаво ствердити, що основні принципи застосовувалися не так суворо, як про це думають прихильники академізму.

А стиль? Дуже часто мистці творили групи, щоб створити якийсь стиль, інші ж одинцем його шукали, замість іти за своєю

природою. Тільки деякі індивідуальності відкрили себе й розвинулися, вирісши у зовсім іншому кліматі, відмінному від шкільного. Ото ж: стиль, це ніщо інше, як особовість, яка себе стверджує!

Справжні мистці воліють висловитися мовою форми та рівновагим композиції, як холодним відтворенням моделі. Тому ми більше знаємо про деякі умови життя, як про саме життя.

Насправді, як усі старовинні культури, грецька історія знала теж погань, політичну боротьбу і жалобу, і дала менше гармонії, ніж її мистецтво, що відбиває радше духову й моральну настанову, як реальну природу.

Подібна справа з нашим мистецтвом, яке теж відбиває стан духовости нашої нації, — проте іншими засобами. У загальному, вигляд і місце, які надає предметам мистецтво, пояснюються радше важливістю для світогляду, як форми і реального стану. У деяких епохах малярі не малювали зовсім краєвидів, але це не значить, що вони їх не бачили. Чи не знаходимо більшої глибини у справжній візантійській іконі, чи в постаті святого виконаної готичним скульптором, як у більшості святих Себастьянів ренесансу, які нагадують радше, не зважаючи на сяйво довкола голови, молодих атлетів, ніж мучеників. Адже святий проявляється цілком чимось іншим, а не мускулярним і пропорційним тілом.

Сучасний маляр відійшов від реалістичної інтерпретації предмету тим більше, що в минулому сторіччі з'явилася фотографія. Вона відобрала маляреві деякі роботи, що їх досі виконував чи міг виконати тільки він. Вона намагається зобразити зовнішній світ, у тому й портрет з такою докладністю, якої маляр не може досягнути, маючи водночас можливість помножувати зображення дійсности у безконечність.

Після паніки, що її викликала фотографія серед малярів, — багато з них дали себе переконати поглядом, що вона нібито має знищити малярство. Тим часом фотографія стала швидко автономною і багато навіть добрих малярів вживали її, як моделі для станкового малярства, що навіть стало короткотривалою модою.

Згодом приходить кіновик який, поєднавши картину рухом, дав ще ближче зображення життя. Замість однієї намальованої сцени, яка схоплює тільки одну дію, кіно, — пан простору часу і руху, — може представити найнатуралістичніше історичні, драматичні чи будь-які інші події.

Предмети, перетворені з природи у мистецтво, міняють,

50 бодай частинно, свою функціональність і навіть інколи — значення. Вони ж бо не вірна відбитка природи; мистецтво піддає їх метаморфозі, спрощує композиційно і стилєво, надаючи кожному предметові й кожній істоті — своєрідний колір і виразну форму.

Сьогодні висліди цих палких пошуків можна знайти у підручниках і легко їх вивчити. Чим же можна ще зворушити серце або перевищити розум?

Слід признати, що яка не була б манера, чи сюжет мистця — він завжди малює свій автопортрет. Це, очевидно, не відноситься до мистця, який виростає в країні, де режим не залишає місця для особистості. У такому випадку, мистець примушений висловлюватися колективно, не маючи іноді змоги самому вибрати сюжет.

Мистець розкриває у творі свою чутливість чи духовість. Він передає нам вразливість своїх очей або напругу своїх візій, пориває нас своєю жагою, або прохолоджує стриманістю, проявляє свою силу або ніжність, висловлює свою гордість, пристрасть чи покору та виводить на денне світло тривогу або спокій своєї душі.

Тому, документарна вартість його творчості, у відношенні до зовнішнього світу — релятивна або й ніяка. Тож і не слід пояснювати мистецтво, як відбитку природи, як її фотографію, бо воно тісно пов'язане з умовами внутрішнього життя мистця чи його оточення.

Не зважаючи на всі бурі, які нагрянули на мистецтво від початку століття, — предметність все ж таки втримала своє місце на біржі.

— *А проте, чи після другої світової війни, коли безпредметність дослівно вибухла в усьому світі, — не з'явилася якась нова тенденція у традиційному мистецтві?*

В. — Традиційне мистецтво має і завжди матиме своїх звеличників. Хоч як широко розлилася течія абстрактного мистецтва після війни й хоч який могутній її розмах — то було б помилково думати, що вона захопила всіх мистців.

Предметна творчість, основана на естетиці ренесансу, постійно слабшала від минулого сторіччя. Із творів, що викликали тільки ефемерне захоплення, збереглося мало.

Більшість із тих мистців намагалися погоджувати засади ренесансу з надбаннями імпресіоністів, набістів, фовістів, експресіоністів і сюрреалістів, вкладаючи дуже мало своєї власної уяви й індивідуальності і майже взагалі не розвиваючися.

Молодь іде їхніми слідами, але, за винятком кількох досконалих творів, які залишаються символом епохи, решті бракує оригінальності.

Зараз після Другої світової війни, предметне мистецтво позначилося особливою тенденцією, що змішувала дійсне з дивовижним, зближуючися підкреслюванням песимізму і до експресіоністів і до сюрреалістів. Ці твори ціхує глибока меланхолія і тривожна втома, які дають враження відчужености. Ці мистці захоплюються переважно великими майстрами: Матіасом Грюневальдом, Альбрехтом Дюрером, Геронімом Бошем і Пітером Бругелем.

У всіх цих творах проявляється деяка вбогість засобів, не зважаючи на тему — Париж, чи Нью-Йорк, предмет чи особа, краєвид чи інтер'єр. Мистець висловлюється неприязною, твердою і схематичною лінією, наголошуючи хворобливість і самотність людини. Кольори назагал холодні, негармонійні, а навіть сирі й убогі...

Такий світогляд зрозумілий, бож кожна чутлива людина позначена бурею, що якраз пройшла над світом.

— *Каже дехто, що поняття абстракту — це скупа обмеженість і вирізаний по-варварському клапоть природи. Яка ваша думка про це?*

В. — Людина завжди пов'язана з природою, бодай підсвідомо. Навіть творячи чисто абстрактний твір, як це може здаватися, — мистець не перериває зв'язку з природою: він її вивчає, розглядає, щоб краще знати її дію й у його мистецтві панує завжди її поезія, хоч і не наслідувана.

Неможливо, щоб природи не було у мистецтві бож у ньому знаходиться вся палітра, але замість вірно повторяти те, що існує, мистець творить те, що може бути. Сповнену життя і руху різноплянову зовнішність мистець передає часто плямами.

Таємне тремтіння життя можна відчути навіть у мистецькому творі, скомпонованому з квадратів чи прямокутників чи інших геометричних чи неозначених форм і його чару не зменшує метода, бож побіч пляновости діє теж відчуття.

Навіть, коли деякі мистці змагаючи до безпредметности, спираються на світ предметів і коли залишаються сліди дійности, — то перетворення цих предметів неточне, рисунок губиться, зате палітра стає дзвінкіша і ми спостерігаємо тремтіння барв.

Від віків розвиток мистецтва нагадує нам, що тут ідеться про його завершення.

Абстрактні форми — всі символічного походження (інколи призначені для декорації) постали, розвивалися і жили на службі внутрішніх сил, які єдині можуть виконати переміщення і схематизацію.

Вони часами зникають, щоб згодом появитися із збільшеною силою.

— *Чи не віддають деякі мистці надто великої данини моді, яка, пориває мистців у свою течію, заставляючи їх висловлюватися більш чи менш абстрактно?*

В. — Не забуваймо, що йдеться тут тільки про засоби, вживані по-різному, та що залишається сама якість вислову. Про якість картини не рішає більший чи менший ступінь абстрактности, ні її безпредметної чесноти. У духовій площині абстрактне мистецтво вимагає особливих передумов а в технічній — необхідного досвіду малярських засобів. Не той абстрактний маляр, що хоче ним бути, але той, хто вміє видобути істоту кожної речі духовим поштовхом. І на те, щоб передати пережиті почуття, не конче представляти чи відтворювати природу.

Насправді немає більш чи менш абстрактного (чи пів-абстрактного) мистецтва, — коли залишається будь-який слід предметности — вже немає безпредметности. Тому йдеться тільки про більше чи менше реалістичне малярство.

— *В чому, на вашу думку, суть абстрактного мистецтва? Коли мистець стає абстрактний?*

В. — Абстрактність — це дуже сувора і важка дисципліна, яка зобов'язує людину навіть у її інтимній настанові до щоденного життя і це питання замикається у співвідношенні мистця до природи. Проблема композиції й винахідливість форми дає слову "звільнення" точний зміст.

Переступивши границю між світом внутрішнім і зовнішнім — здається, що всі дороги відкриті й залишаються тільки труднощі вибору ідей у творчому процесі (новаторський напрямок полегшений постійним шуканням). Та небагатьом мистцям вдається перейти крізь цю вирішену й необхідну межу, за якою відкривається у широкій творчій еволюції — інший вимір — четвертий, космічний (не зловживаючи цим терміном) вимір ритму всесвіту, чару поезії, чистоти, символу... Їх легше спіймати як здефініювати.

Абстрактний мистець, розглядаючи краєвид чи якусь тему, не передає просто свого враження, але відчуває і замикає в потні духа теми так, як примітивний з Океанії чи Африки різьбить,

рисує чи малює "духа" лісу, землі, неба, чи гір. І тут вельми цікавий і зворушливий збіг поміж двома висловами: найрафінованішим і найпримітивнішим.

— Можна сказати, що ті самі тенденції абстрактного мистецтва виникли в одному моменті майже у всьому світі. Чи не викликане це вимогами моди й мистецького ринку?

В. — Коли майже в тому самому часі з'явився новий мистецький рух абстрактного характеру з Кандінським у Німеччині, Дельонаєм і Купкою у Франції — то сталося це тому, що він якраз відповідав (так же само, як інші мистецькі революційні рухи) — тому детермінізмові, який заважив на нашій епосі, встановлюючи інший спосіб людського порозуміння, більше безпосередній, як клясичне мистецтво.

Наша епоха проходить під подвійним знаком: синтези й очевидності. Завважається погоню за новими засобами вислову і виходить, що за своєю настановою, абстрактність відповідає безпосереднім потребам, проявляючи тільки найосновніше і змагаючи до монументального, але висловлюється тільки ритмом і кольором.

Наші сучасники й прийдешні покоління навчатися читати цей безпосередніший і нормальніший від традиційного, почерк — як чисто мистецьку мову. Якщо рівночасно в різних країнах мистці творили подібним способом і доходили до тих самих вислідів, — то це вказує на історичний імператив, а не на пошесть наслідування, призначеного для спекуляції.

— Чим пояснити широке зацікавлення, вчені суперечки, палкі напади і пристрасті, викликані абстрактним мистецтвом?

В. — Це правда, що абстрактне мистецтво викликає бурхливі суперечки і це явище ясно говорить, що історія не може пройти мимо нього.

Мистецтво, що притягає увагу світу й викликає дискусії, у яких бере участь все більше людей із захопленням і проти якого виступають із пристрастю, — мусить бути передвісником нової епохи.

І мабуть тому — воно посідає достатню снагу для пожвавлення різnorodних шукань і втішається великим впливом серед молодих поколінь.

— Чи не казали ви, що часто чули такі запитання: "Поясніть мені вашу картину — що вона представляє? Що хотіли ви висловити, малюючи це чи інше полотно? Чому ви малюєте цим способом, а не так, як традиційні малярі, яких зразу можна зрозуміти?" і т. д.

В. — Коли мені ставлять такі питання, мені часто хочеться відповісти: "Як же я маю вам розказати про моє життя кількома словами?" Та найдивніше те, що такі питання часто ставлять інтелігентні люди, які іноді видаються надто обмежені, що й уже не відчують, як вони загрузли в своїх вироблених поглядах. Їхній інтелект переважає над духовістю і більшість з них прикривається незнанням справжнього життя. Вони засліплені технікою і не слідкують за постійним поступом і духом часу також у культурному пляні. Не маючи своєї власної думки, вони закостеніли й забарикадувалися за знанням з часу їхніх студій, хоч це знання повинно було їм послужити для кращого пізнання життя через призму їхньої особовости.

Дуже часто, звичайні, щиріші й безпосередніші люди скоріше відчують і схоплюють духову, не матеріальну, суть мистецького твору, не даючи першенства пізнанню (чи прочитанню) сюжету. Вони інстинктивно входять у діалог з твором у роді німої розмови або вищого спілкування і предметність могла б тільки зменшити силу їхнього зацікавлення.

Це наче джазова імпровізація, відчута як кольорова музика, або вибух радості, сум чи спокій, почуття свободної благородности.

Коли музика переглядає партитуру, він її "чує", але профані можуть її відчуті щойно тоді, коли її послухають, проте мало з них можуть твердити, що її розуміють...

До речі, як тільки музичний твір різниться від того, що вони звичайно чують, вони його систематично відкидають як чужий, незрозумілий і навіть поганий.

З візуальним мистецтвом подібна справа. Коли пасивні споживачі користуються останнім криком техніки для покращання свого комфорту, то в більшості випадків, вони не відчують найменшої потреби піднестися духово вище.

Це свого роду лівинство перед глибокими первнями життя. Їхні суттєві зацікавлення обмежуються найчастіше до сприйняття, оглядання і зрозуміння поверхових картин телевізії й кіна, вважаючи, що це нормальне й вистачальне.

— *Від кількох років з'являються нові напрямки у мистецтві. Думаєте, що абстрактне мистецтво існуватиме далі?*

В. — Сучасне модерне мистецтво стало ним завдяки цілій низці плідотворних змін. Започаткувала їх хвиля свого роду нео-дадаїзму — званого "поп-артом", після якої прийшло візуальне

”оп-арт”, яким наснажується прикладне мистецтво, а зокрема кінематографічне, що здобуває собі все більше місця у світі та швидко розвивається.

Нео-реалізм чи пак предметне мистецтво, як теж мінімальне, пізнавальне, чи ще інші його форми, — крім найновішої ”омани очей” чи ”гіпер-предметної” з ноткою анекдоту чи оповідання — дають перевагу формі, використовуючи гротеск, статевість, макабричність, жажливість. Появляться напевно ще й інші напрямки але їхні прикмети важко передбачити.

Коли безпредметний напрямок відкинули люди, які йшли за ним без переконання і часто без таланту, — то цього не можна твердити про справжніх абстрактних малярів.

Важливіші кубістичні твори появилися набагато пізніше від виникнення кубізму, щойно згодом дозволяючи їхнім авторам себе проявити. Тож думаємо, що й абстракт і безпредметність ще довго існуватимуть завдяки поважним новаторам, які не змагаються за легкі успіхи.

— *Як підходить маляр до виконання свого задуму?*

В. — Далекий від покvapного виявлення своїх почувань, маляр віддається своєму задумові по-різному, але ж з цілою складністю своєї істоти, — тому він проявляє себе в цілості, а не тільки в стані одного моменту.

Ремесло мистця, якому однаково і зазидують і яке зневажають, — це виснажлива важка праця, яка вимагає правильного і здорового життя, такого зрівноваженого, як життя спортсця. Перешкоди й турботи шкодять мистцеві й можуть паралізувати його у творчому піднесенні, бож кожний сеанс становить для нього велике нервове напруження. Маляр завжди роздвоєний, хитаючися поміж сумнівом і впертістю, занепадом і надією.

Весь вклад свого надхнення мистець піддає суворій критиці, проціджує його, збагачує своїми міркуваннями і врешті згущує, щоб перенести його на полотно. Це довгий процес змінювання, бож творчі спонуки різноманітні.

Споживач мистецтва шукає у картині розумового переживання, але бажає теж нею насолоджуватися.

Картина бо має бути відпруженням так же само для мистця, що і для споживача. Треба, щоб можна було перед нею сісти і відпочити, а при тому зазнати приемного почуття, яке зайняло б місце буденних турбот.

Література твориться не самими тільки ідеями, але і словами. У малярстві — те саме: малюється рисками, плямами і кольорами, які теж висловлюють ідею.

Тож малярську палітру треба так компоувати, щоб уникати тьмяних кольорів. Хай вона буде співуча й усміхнена, легка і принадна, розкішна і глибока...

Пронизувати її має світло й треба забрати з кольору те, що могло б зробити її надто матеріальною.

Щодо мене, то я хотів би, щоб мій безпосередній, інтимний спів проявлявся рівночасно запалом, завзяттям і щастям навіть тоді, коли він іноді видається урочистий, як церковна пісня.

Я малюю так, як відчуваю, й зовсім не намагаюся приголомшити глядача, але ж бо слід вийти з тісного нашого життя і податися в очарування і оптимізм, коли це тільки можливе.

Не маю звички починати картину від ескізів, я зразу малюю на білому полотні. Це багато важче, бо не спираюся на ніяку підготову, але цим способом можу дати вільний хід моїй уяві. Формат полотна зразу зумовлює спосіб і духа, який маю застосувати.

Мені здається, що користуючися ескізом, я тільки незручно наслідував би і в часі роботи швидко покинув би його. Я не обдурюю у викінченні деталей, моя концепція праці клясична. Не змальовую і не наслідую інших й ограбовую (плягіую) тільки себе самого, якщо йдеться про зразок (надхнення).

— *Що це значить бути в авангарді?*

В. — Ми успадковуємо минуле сповнене суперечностей, а про майбутнє можемо тільки здогадуватися.

Бути в авангарді — значить випереджувати епоху. Але не завжди той, хто хоче бути авангардним, дає гарантію своєї вартості і тому ця авангардність проблематична. Насправді ми надто швидко приписуємо клясичну і навіть архаїчну якість сьогоднішнім новизнам.

У висліді — справжня творчість, чи вона предметна чи ні, — завжди авангардна, бо вона понадчасова.

— *Чи можна передбачити, які мистецькі імена залишаться для майбутнього?*

В. — Кожний мистець має проявити у своїй творчості, — крізь призму своєї особовості, — відбитку епохи, яка його породила, та служити мистецтву. Це основні принципи й тільки первень чистого мистецтва збереже, впродовж віків, його вартість, силу і слід його присутності.

Старовинне та ренесансове мистецтво захоплюють нас тепер багато сильніше, як у час їх виникнення, коли їхній резонанс був

ще слабкий. Сьогоднішнє мистецтво теж далеке від признання і повного розуміння серед глядачів і споживачів.

Поміж мистцями витворюється автоматично з пливом часу своєрідна ієрархія і питання першенства чи вигадливости, які б вони не були, природно бліднуть.

Все ж таки: у предметному, чи безпредметному мистецтві, майбутнє збереже особисті якості, ступінь вразливости та творчу приявність кожного мистця.

Треба ствердити, на жаль, що багато сьогоднішніх великих майстрів, які накиннули свій стиль у духовій ділянці й використали цей успіх у фінансовій — стали звичайними постачальниками мистецького ринку, — не хочуть або не можуть виплутатися з цього торговельного засилля.

Але заспокійливе те, що поважна критика відмічує багато добрих мистців, яких підтримують любителі й досвідчені знавці, — не зважаючи на монополь і спекуляцію торгівців мистецтвом, які пропагують серед несвідомої публіки, що не відрізняє добро від лихого, — імена відомих "недоторкальних" мистців різних напрямків і вартостей, часто поверхових, штучно зфабрикованих голосною рекламою. До цього треба додати фіктивні продажі, влаштувані з метою підбити ціну тим мистцям.

Їхні клієнти — це сноби, що ганяються за сенсаціями, бажаючи шокувати, щоб себе чимось проявити — не занедбуючи при цьому своїх інтересів, — кричать про чудо з висоти своїх мінаретів і тягнуть за собою багато парвеню та наївних, без власної думки. І тому важко визначити мистців, що залишаться для нащадків бож треба відстані для оцінки шедеврів, що творяться в наш час. Багато талантів, але скільки геніїв?...

— Як же можна відрізнити якісне у малярській ділянці, залитій аматорщиною?

В. — В усіх інших мистецьких ділянках — у музиці, співі, танцю, театрі, літературі — ситуація аналогічна, а відсоток аматорства ще вищий.

Факт, що багато мистців часто творили без культурних даних — недосконалою, неvistачальною чи й навіть помилковою технікою, — не важливий для оцінки їхнього мистецького витвору. "Мистець" може фальшиво думати, але мусить правильно відчувати. Коли його відчуття життя — зокрема тієї частини, яку він одуховлює — глибоке, тоді вірність, щирість, правдивість його мистецтва незаперечні, навіть коли висловлених ним ідей не можна оборонити — бож почуття має тут більше значення, як знання.

Цього не заперечували майстри ренесансу, які задля техніки не жертвували тремтінням своєї душі.

Мистецтво — предметне чи абстрактне — не терпить дешевости й не занедбує малярських якостей у користь ефектів, які мають захопити. На жаль, не раз доводиться нам ствердити, що воно надто часто дає притулок банальностям.

— *Що думаєте про роль мистця у соціяльній сторінці життя?*

В. — Час крутить колесо і його приспішує. Мистецтво повинно проникати всюди, де б'ється життя, а мистець мусить знайтися там, де він може про це свідчити.

Не можна засинати на здобутих становищах. Закони вибору (якості) суворіші до нової творчости в кожній ділянці, бож нові твори не мають ще на що посилатися. Все ж таки ніхто не може бути більше собою, як серед сучасности.

Мистець завжди відігравав передову роль у усіх перетвореннях. Його мета — відкрити, збагатити, зглибити й увести нові форми, зміцнити засоби вислову для встановлення взаємин поміж світом уяви, думки та світом предметної дійсности.

— *Які ж взаємини серед мистців?*

В. — Ми малярі, чи ми славні, чи невідомі, предметні чи безпредметні, — ми пливемо всі на одній дошці. Як тільки заволодіє нами пристрасть — однакова наснага нами кермує.

Різнять нас тільки невеликі суєтності й великі ревності, наші порухунки чи вислови, але для всіх нас істотне тільки те, щоб наша творчість — зв'язок душ — стала досягненням.

— *Яку вартість надаєте тим численним репродукціям мистецьких творів, що ними мистці, ремісники і промисловці засипують ринок?*

В. — Мені здається, що тут ідеться просто про питання "хліба насущного".

Проте літографія, гравюра та інші репродукції для масового вжитку стали засобом для малярства так, як платівки для музики. Популяризація творчости ніяк не шкодить оригінальному творові і не перешкоджає новим витворам.

— *Ви стільки років живете з малярства і хоч ви українець, то не українці творять основну масу покупців ваших творів. І взагалі, чи ви підтримуєте взаємини з вашою клієнтелею?*

В. — Справді, до моєї виставки у монтреальському університеті 1970 р. я абсолютно не припускав, що могла існувати така численна українська клієнтеля і передусім настільки авансована, щоб хотіла набути абстрактні картини.

Звичайно, коли відбуваються мої виставки, — мої земляки приходять мене відвідати, але досі це траплялося досить рідко.

Моя основна клієнтеля — та ж, що у галеріях. Як у всіх професійних середовищах, зв'язки міняються разом з директорами галерій.

Інколи мої зв'язки з купцями дуже безпосередні й навіть товариські, бож ми часто з собою зустрічаємося.

Мої мистецькі концепції не різняться від їхніх, навіть у відважних шуканнях, бо найважливіше для кожного з нас — дати якість. Необхідно, щоб ми були свободні у своїх ділянках та щоб була між нами взаємна пошана.

Щоправда, для більшості з-поміж них головна справа — прибуток і вони цікавляться тільки тими малярами, які можуть їх збагатити. У їхній свідомості ентузіазм і спекуляція йдуть поспіль, тому найперше вони ставлять на фінансовий бік, навіть, коли малярство має при цьому потерпіти.

До речі, як кожний мистець, я маю теж своїх звеличників, які мене завжди підтримують. З бігом часу їхні матеріальні спроможності крашають і я можу, рівнобіжно з ними, підніматися вище. Дуже часто вони приводять до мене своїх рідних, приятелів та впливових людей, між ними й відомих колекціонерів та мистецьких критиків.

— *Чого сподівається від глядача, що приходить оглянути ваші картини?*

В. — Щоб схарактеризувати глядача — треба зробити порівняння з іншими родами мистецтва — з поезією, музикою, літературою й навіть наукою.

Кожний мистецький твір чекає відповіді й для нього дуже важливо, щоб вона була.

Музика не існує, поки її не почують, література мертва без видань, а картина не може обійтися без того, щоб її бачити.

Не турбуючися фактом нерозуміння музики — зокрема модерної, — як вислідом браку підготовки (це саме з точними науками!), — більшість споживачів не хоче залишатися байдужою на виставці картин і вважає себе покликана давати оцінку творові на перший погляд, наче вроджений мистецтвознавець.

Мистецтво — це вироблена мова, як зрештою кожна інша мова, — проте ніхто й не подумас, що треба вивчити знаки, з яких вона складається, щоб її прочитати.

Деякі люди особливо здатні до вивчення мов, інші мають музикальне вухо, або дар до математики, ще інші легко сприймають малярські засоби; одначе, коли навіть і немає природних

здібностей, — завжди можна засвоїти собі мистецьку мову, хоча б дуже загально.

Український споживач, в основному, не відрізняється від іншого, але він нерado виходить з етнічного гетто (контексту), навіть у культурній ділянці.

— *Чи і як, на вашу думку, формується сьогодні Европа у мистецькій площині?*

В. — Уже давно, перед економікою й політикою, Европа проявилася культурно й мистецько. Перед європейським об'єднанням існувала вже "паризька школа", яка пробилася через кордони всіх країн земної кулі. Наприклад японці прийшли до нас зі своєї далекої країни, щоб присвоїти собі мистецтво Європи й зробивши це, вони беруть участь, не без деякої агресивності, у міжнародній виміні.

Завдяки побратимству міст, зродилася офіційна і приватна співпраця між мистецькими та культурними товариствами, які усвідомили собі важливість такої виміні.

Деякі товариства взяли за ознайомлення з творчістю місцевих малярів, влаштовуючи їм вистави в найкращих умовах, з метою піднесення їхнього престижу, а не фінансової користи. Це для мистців різних країн чудова нагода зустрічі й ознайомлення без шкоди для їхнього приватного ринку збуту.

Між багатьома іншими я назвав би славні нагороди Марзотто, організатори якої перші сприяли цим вимінам і доклали всіх зусиль для європейської спільноти модерного мистецтва, видаючи розкішний чотиримовний каталог.

— *Майже всі сучасні мистці перейшли через цю мистецьку Мекку — Париж. Що таке "паризька школа"? І чи можна твердити, що й українські мистці, що побували у Парижі — до неї належать?*

В. — Стільки мистців приїздили, щоб малювати Париж — чому ж вирізняти з них українців? Проте не всі мистці, що малюють французькі краєвиди, належать до "паризької школи", як теж не всі, що малюють американські краєвиди, належать автоматично до "ню-йоркської школи", навіть коли виставляють на місці.

Очевидно, більшість тих малярів, які звичайно мають дуже слабкий зв'язок з паризьким мистецьким середовищем, — ніяк не можуть заявляти свого права на участь у цій славній "паризькій школі". Проте, вони використовують своє коротке перебування у Франції, щоб обслужити своїх місцевих споживачів "паризькими темами".

На початку цього сторіччя, напливали мистці з усіх кінців світу до Парижу, який притягав їх своєю незрівняною атмосферою.

Їх приїздило багато, щоб збагатити свої знання або вдосконалити своє мистецтво, щоб згодом краще служити культурі своєї рідної країни Вони зустрічалися з французькими мистцями й відкривали у цих хвилюючих обмінах ідей — шлях для власного прояву й завершення. Інші навчилися усього у Парижі, тут розвинулися повністю і включилися в будову міжнародного храму мистецтва.

Це саме ті — французькі й чужинецькі, — малярі, що створили "паризьку школу", збагачували світ шедеврами найрізноманітніших зразків, які могли зродитися тільки у Парижі.

Історія сучасного малярства глибоко пов'язана з передовою думкою. Я не хотів би давати тут огляду французької літератури, але видається мені доречно згадати хоча б деякі імена як: Аполінер, Мальро, Андре Бретон, Жан-Поль Сартр..., що самою своєю помітною привабливістю встановили життєву частку тієї духової суті, якою живе "паризька школа".

Хоч сьогодні помітний процес децентралізації мистецтва, то все ж таки мусимо признати, що більшість сучасних великих малярів продовжують давню традицію й завжди повертаються до Парижу — невичерпного джерела надхнення.

— *Що думаєте про велику модернізацію Монпарнасу — цієї справжньої колицки мистецтва всіх родів?*

В. — Боротьба мистців, мешканців старих малярських ательє, виразно посилюється проти тих, які вимагають їхнього знищення.

У кожному кварталі творяться товариства для оборони цих мальовничих місць, щоб підтримати мистців у їхній нерівній боротьбі проти власників нерухомостей з великими капіталами, зовсім нечутливих до сентиментальної сторінки цього питання. Хвилювання парижан великі, хоч не знати, чи виправдані, коли вони бачать, як на місці перестарілих, часто негігієнічних і нерентовних мешкань, виростають великі модерні будинки.

Наприклад, давня станція Монпарнасу, перемінена сьогодні на ряд ультра-модерних будівель з надзвичайним хмаросягом посередині, — це доконечне здійснення для життя й розвитку такої столиці як Париж.

Публічна опінія, недостатньо поінформована, поділена і

хитається поміж звичним оточенням (мистецькі робітні, ремісництво і торгівля) і вимогами сучасности та майбутнього.

Сьогоднішній вигляд (міст), як у кожній добі, має свій власний характер і не може бути повторенням давнього. Але в таких випадках є і завжди будуть оборонці і палкі орудники, які вказують на назадництво та брак довір'я до їхньої доби. Як бачите, таке буває не тільки у мистецьких напрямках... Зрозуміло, що важко погодити такі дві тенденції, але всі великі зміни вимагають багато жертв і не обходяться без протестів та несправедливости.

Комісія розташування Парижу, як теж Міністерство культурних справ не можуть уникнути знищення деяких острівців з робітнями, що створили міт і легенду світової столиці мистецтв, бо працювали в них найкращі мистці.

Щоб продовжувати життя, великі міста мусять змінити своє обличчя і пристосовуватися до модерних вимог епохи. Врешті — не можна ж усього перетворити у музеї з замилювання до мальовничости!

Умови життя і брак комфорту в цих старих майстернях іноді такі примітивні, що такі важко в них жити; тож треба бажати їхнього покращання. Але чи нові побудови для мистців матимуть цей милий вигляд і чар старих вогнищ творчости?

— *Які висновки виникають у вас з ваших мандрівок по світі у ролі мистця та ще й українця?*

В. — Відомо, що тільки наполегливо працюючи, можна здобути знання і майстерність. Це відноситься до всіх мистців світу і ті, що я їх зустрівав під час моїх мандрів, мають той самий ідеал: здобути не якусь "свою" публіку, але публіку взагалі...

Мій світогляд українця трохи відмінний.. І я переходжу від мрій до... кошмарної дійсности.

Крім насильної економічної експлуатації нашої країни та тотального відібрання нашому народові права на волю, окупант, п'яний своїм шовінізмом, вивозить, винищує і розчавлює нашу еліту, даючи доказ своєї дикости, якою ні один колоніальний режим досі не міг похвалитися.

І — як неймовірно це може виглядати, — таке діється у 20-ому сторіччі при байдужому спогляданні цивілізованого світу... Ми творимо на Заході т. зв. політичну, добре закорінену, еміграцію, яка, проте, не може представляти своєї країни на міжнародній арені в економічній, військовій чи політичній ділянках. Але ми маємо претенсію бути представниками однієї нації.

Одинока ділянка великого засягу, в якій ми можемо і повинні інтенсивно діяти, — це культура, до якої світ прив'язує велику вагу.

Стільки енергії витраченої даремне... Мільйони доларів пішли на те, щоб побудувати й утримувати з завзяттям, гідним кращої справи, — святині суперництва й це тоді, коли не може постати ніяка, справді репрезентативна, гідна цієї назви, інституція.

Щоб зменшити чи уникнути помилок минулого, — чи не можна б довірити нашим молодим кадрам, які вже діють у діяспорі, у різних ділянках, щоб вони приєдналися до культурних зустрічей і підняли їх на міжнародний позем, з молодечим захопленням і професійним досвідом?

Цікаво ствердити, що у 20-му віці, ті, хто займають чи намагаються втримати провідні місця у політиці, культурі чи релігії, такі ізольовані у своєму вузькому, сектярському світику, що не розуміють цієї правди. Аджеж не можна уявити будь-якого суспільства без культури і традиції. Хоч який багатий наш фолкльор навіть з його переробками — ніяк не вистачальний він, щоб піднятися на рівень міжнародної рівноцінності у культурі, яка постійно розвивається.

Українському мистцеві, ви розумієте, важко зробити висновки... Я можу тільки висловити найгарячіше й найщиріше бажання, щоб я міг ще дожити до покращання цього стану.

Мені важко вирахувати, скільки часу тривало, щоб записати цю розмову. В атмосфері мистецьких ідей і праць, в черзі питань і відповідей час минув мені швидко і я не отямився, коли перші промені раннього сонця продерлися до монпарнаського ательє.

Я повернувся додому захоплений і духово збагачений цією зустріччю та розмовою, зачарований і мистцем Вирстою і його чарівною дружиною.

Після цього я провів ще дуже милий кінець тижня на їхньому хуторі біля Орлеану. Трохи згодом я вибрався до них вдруге на невеличке прийняття для гурту їхніх приятелів. Знову ж таки, щоб продовжувати розмову про мистецтво.

АКАДЕМІК САХАРОВ, МІЖНАРОДНЕ ВІДПРУЖЕННЯ І ПРОБЛЕМА СВОБОДИ В СРСР

Мирослав Прокоп

I.

При кінці літа цього року в Радянському Союзі прокотилась організована кампанія агітації і цькування проти академіка Андрія Сахарова. Почалось від того, що газета *Правда* за 29 серпня надрукувала заяву 40 членів Академії Наук СРСР, в якій вони обвинувачували Сахарова в тому, що він поширює наклепи на суспільний і політичний устрій СРСР та на зовнішню політику радянського уряду, який, мовляв, прагне до відпруження міжнародних взаємин.

Безпосередньою причиною такої заяви 40 академіків стало інтерв'ю, що його Сахаров дав кореспондентам західніх газет. У ньому він вказав на потоптання громадянських прав у Радянському Союзі і перестеріг Захід перед політикою фінансової допомоги СРСР, якщо уряд Радянського Союзу не погодиться на демократизацію режиму. Без демократизації, без вільної виміни ідей, без свободи рухів радянських громадян, — казав Сахаров — світ завтра опиниться віч-на-віч з "безконтрольною бюрократичною машиною" комуністичної диктатури.

Вслід за заявою 40 академіків СРСР прийшли подібні виступи інших радянських діячів культури і науки, а також заяви звичайних громадян — робітників, колгоспників, бригадирів і ін. Зайво пояснювати, що радянська преса ніколи не надрукувала того, що говорив Сахаров, як і загалом замовчує діяльність його Комітету оборони людських прав, або перекручує її характер, намагаючись представити її як підривну роботу, інспіровану з-за кордону. Таким чином, тисячі радянських громадян, які "стихийно" протестували проти "злодіянь" Сахарова, ніколи не бачили документів його діяльності.

Звичайно, у нікого, хто познайомлений з механікою

маніпулювання настроїв мас і волі народу в Радянському Союзі, такі протести не викликають здивування. У свій час видатний італійський діяч культури і колишній член комуністичної партії Ігнаціо Сілоне розповів, як ще в 1927 р., на засіданні Комінтерну в Москві, "російські товариші" вимагали від закордонних комуністів засудити листа Троцького до ЦК КПРС, хоч того листа ніхто з них не бачив. (*Легенда і дійсність. Збірник статей*, Нью-Йорк: Пролог, 1959, стор. 13-19). Що ж тоді дивуватися коли видресовані понад півсторічним режимом комуністичної диктатури, громадяни Радянського Союзу кричать "розпни" на адресу Сахарова, Солженіцина, чи будь-кого, чиє ім'я підсувають їм органи КГБ? Правда, так низько впали в Радянському Союзі не усі. Та про це пізніше.

Розмова Сахарова з закордонними кореспондентами стала першорядною подією дня у цілому світі. Про неї на перших сторінках повідомила міжнародна преса, радіо, телевізійні станції. Розмова стала голосною ще й тому, що декілька днів раніше Сахарова викликав до себе заступник генерального прокурора СРСР М. Маляров і перестерігав його перед зустрічами з чужинцями. Проте Сахаров не дав себе залякати, з кореспондентами закордонних газет розмову відбув, що більше, зладив запис з розмови з Маляровим і також передав його за кордон.

У тому ж часі Солженіцин виступив з публічним протестом проти того, що йому не дозволяють жити разом з дружиною в Москві, протестував проти різних дошкулювань з боку КГБ та склав заяву, що, якщо в ближчому часі йому щонебудь поганого притрапиться, якщо він, наприклад, нагло згине, то за цим злочином напевно стоятимуть органи КГБ. А на початку вересня Солженіцин поінформував закордонних кореспондентів, що КГБ привело до самогубства жінку, яка, після п'яти днів переслухання, виявила місце, де знаходилися архівні дані Солженіцина про концтабори в добу Сталіна. Документи спіралися на зізнаннях около 200 колишніх в'язнів, що їх вони склали Солженіцину, отже треба було сподіватися, що тих людей КГБ вдруге переслідуватиме.

Інформації про ті події також продістались у світ. До цього долучилася заява усуненого недавно зі Спілки письменників СРСР В. Максимова, який у листі до німецького письменника Генриха Белля, скритикував політику канцлера Брандта у відношенні до СРСР як капітулянтську і заявив, що першою жертвою сучасного примиренства Заходу у відношенні до

режиму Брежнєва, є ті кола народів СРСР, які ведуть боротьбу за громадянські і національні права. Рівночасно, якраз у розгарі кампанії проти Сахарова, на його захист виступив математик Ігор Шафаревич, також член Комітету оборони людських прав, що його очолює Сахаров. В документі, що зразу став відомий за кордоном, Шафаревич, м. ін., пригадував тим, хто з трусливості поставили свої підписи під деклараціями засуджування Сахарова, що "не можна забувати про тридцяті і сорокові роки, коли ми плямували і ганьбили інших, не знаючи зовсім кого і за що ми натавровували". Сам же Сахаров і інші діячі звернулись з апелем до генерального секретаря Об'єднаних Націй з проханням інтервенювати в радянських властей в обороні людських прав громадян СРСР, а Солженіцин поставив в окремому зверненні пропозицію, щоб Сахарову признати мирову нагороду Нобеля. Там же він гостро скритикував деяких західніх лібералів, які обурюються на режими правих диктатур у світі, але не добачають злодіянь радянського уряду та партії. При тій нагоді Солженіцин дав нове визначення понять тероризму і шантажу, вказуючи на терористичний тип радянської влади, як на серйозну загрозу для миру.

Вкінці важливе ще таке: Сахаров і Солженіцин виступають в обороні людських прав, але вони не обмежуються тільки до людей своєї національності. Вони говорять також про кримських татар, балтійців, євреїв, а з українських діячів культури, які останньо попали під сокиру кремлівського терору, вони назвали імена І. Світличного, Є. Сверстюка, С. Караванського, Н. Строкатої, С. Шабатури, Ю. Шухевича, Д. Шумука, Ігоря та Ірини Калинців та ін. Цим вони задокументували свою гуманність і свій нефальшований інтернаціоналізм.

II.

Виступи Сахарова, Солженіцина та інших прийшли дуже не в пору для вождів Радянського Союзу. Немає сумніву, що ті акції серйозно помішали їхні карти і пляни, та що сталось це з декількох причин.

Поперше, треба пам'ятати, що афера Сахарова та інших сталася в час медових місяців голосно розголошеного в радянській пресі "міжнародного відпруження", що, начебто, заіснувало в результаті політики КПРС, а головно дипломатичних ініціатив та поїздок Брежнєва до Бонну, Вашингтону та Парижу. Зі сторінок радянської преси часово зникли стандартні напади на

боннських реваншистів, американських капіталістів, на Волстріт і под. Що більше, про ті кола, що їх тепер стали називати "діловими колами" США, радянська преса почала писати з пошаною, навіть з подивом, вона наче забула про те, що вони "наживаються на праці мільйонів американського пролетаріату", зі сторінок тієї преси зникли описи нетрів Нью-Йорку, переслідування негрів і под. Такий зворот був зрозумілий, бо власне від американських капіталістів Радянський Союз купив в 1972 р. збіжжя на один мільярд доларів (звичайно, на кредит, бо готівку американським фермерам заплатили банки і уряд США), від тих капіталістів уряд СРСР сподівається одержати модерні технологічні приладдя, і виключно з тими "діловими колами" зустрічався Брежнев під час своїх відвідин в США.

Треба признати, що такі залицання з боку Кремля до капітанів американської індустрії і фінансів не залишилися без взаємності з їхнього боку. Делегати найбільш потужних репрезентів американської економіки, таких гігантів як АйТіТі Оксидентел Петролеум, Інтернешенел Гарвестер, АйБіЕм, Чейз Менгеттен Бенк і ін. почали прощі до московської Мекки в надії на інтратні договори. Для них також пересторога Сахарова прийшла не в пору.

Подруге, треба мати на увазі, що, всупереч пропаганді миру, Радянський Союз веде приспінену політику зброєнь і без сумніву намагається стати першою мілітарною потугою світу, а в деяких відношеннях він цієї мети вже досягнув. Недавно в американській пресі опублікували частинний звіт спеціальної президентської комісії для прослідження військово-індустріального потенціалу СРСР. Із звіту виходить, що стратегічна перевага американського летунства, яка існувала у світі від часу другої світової війни, скінчилася, і що перше місце в цьому відношенні належить тепер Радянському Союзові. Подібно є з далекобіжними стрільнями, що випосажені головками термоядерних бомб. За даними журналу *Ю.С. Ньюз енд Ворлд Ріпорт* за 3 вересня ц.р., СРСР має таких ракет 2 300, а США 1 710, хоч, правда, обсяг дії американських бомб є більший. Радянський Союз і його сателіти мають безперечну перевагу над арміями НАТО, якщо йдеться про сухопутні війська. При тому, не стісняючись своєю мировою фразеологією, Москва веде послідовну політику імперіяльної експансії. Вона твердою ногою станула вже на Середземному морі, де її фльота рівноважить фльоти західних потуг, вона сягає по Індійський океан, розбудовує свої агентури в країнах того району. Врешті, в самій

68 Європі Москва добилась від Заходу легалізації її воєнних завоювань та безперечно готує диверсії серед західноєвропейських суспільств.

Тому, коли Сахаров сказав у своєму інтерв'ю, що, даючи технологічну допомогу СРСР, Захід знайдеться завтра віч-на-віч з по зуби озброєною тоталітарною потугою, він вдарив у дуже слабе місце кремлівської стратегії. Він розкрив рубець правди, яка ніби-то у світі відома, бо про це часто пишуть дослідники СРСР, але перед нею часто ховають голови у пісок. А тут пересторога вийшла від найбільш авторитетного чинника, від радянського ученого, який сам причинився чимало до росту воєнного потенціалу СРСР, і який, як тепер каже, вже багато років тому усвідомив небезпеку, що їх криє у собі для усього людства смертоносна зброя в руках безконтрольного диктаторського режиму.

Потрете, уся політика міжнародного відпруження із Заходом, пов'язана з плянами Москви у відношенні до Китаю. В міжнародній пресі доволі часто появляються спекулятивні статті про те, що Москва готується до збройного удару по Китаю для того, щоб знищити нуклеарний арсенал китайців, заки він стане серйозною загрозою для СРСР. В час, коли важко сказати скільки правди в таких здогадах, певним залишається те, що вожді КППС бояться Китаю просто тому, що вони не можуть взяти його під свою контролю. Бо, коли вони злякалися малої Чехо-Словаччини і танками зламали її порівняно невеликий дисидентизм (бож Дубчек і товариші були також комуністами і хотіли співпрацювати з Москвою), коли Сталін злякався югославського бунту і не здушив його тільки тому, що в нього були руки закороткі, то як дуже мусить турбувати Москву самостійність Китаю! До того ж китайські комуністи зламали монополію Москви в єдиному колись комуністичному міжнародному русі і привели до його фрагментаризації за національним принципом. А це ж для Кремля анатама, бо національний комунізм дозволяється в їхньому розумінні тільки росіянам і нікому більше.

Отож і тут виступи Сахарова дуже дошкульні. Виходить так, що вожді КППС закликають народи СРСР до монолітної єдності проти китайців і проти тих елементів на Заході, які розкривають справжнє обличчя сучасної московської мирової офензиви, а Сахаров, ніби вносить роздор в "рідну хату".

Проте найбільш болюче місце, в яке вдарив Сахаров і тому проти нього в Кремлі організували широку контрофензиву, стала

ідея свободи, вільного обміну з зовнішнім світом, яку він протиставив системі ізоляції та рабства в СРСР. Сахаров писав, що міжнародне відпущення просто немислиме без вільного обміну людей та ідей між соціалістичним і демократичним світом. А в той же час вожді КПРС таку вимогу оправдано сприйняли як страшенно небезпечний для них визов, бо вільний обмін зі світом підриває основи під системою диктатури. Вони хотіли і хочуть торгувати з Заходом, вони хочуть одержувати кредити і техніку від капіталістів, але рівночасно вони хочуть за всяку ціну зберегти своїх громадян від ідейних і особистих зв'язків з чужинцями. Керівники Радянського Союзу навіть надіються, що економічна співпраця з Заходом дасть їм більше змоги душити прагнення до свободи у себе дома. По суті, таке мислення є панівне в правлячих колах КПРС від часу, коли вона здобула владу в колишній царській імперії. Тільки так уявляє собі співпрацю з Заходом Брежнев і його товариші, такі тези м. ін. виклав 24 з'їзд КПРС в 1971 р. Коли ж Захід домагається вільного обміну ідей, як передумови торговельної співпраці, в Москві це розглядають як "порушення суверенітету" Радянського Союзу.

Таку тезу м. ін. поставив у липні ц. р. міністер закордонних справ СРСР А. Громико на міжнародній Конференції європейської безпеки і співпраці у Гельсінках. За цією тезою "порушенням суверенітету", чи "втручанням у внутрішні справи держави" вважається напр. радіопередачі з одної країни у другу. Вслід за тим відомий коментатор московського радіа Ю. Жуков перестеріг радянських громадян від слухання радіопередач "Голосу Америки", "Свободи" та "Вільної Європи", дарма, що у вільних країнах ніхто не забороняє своїм громадянам слухати радіопередачі з СРСР, читати радянську пресу, дивитись на радянські фільми і под.

Така московська інтерпретація міжнародного відпущення, а разом із цим атаки на Сахарова, Солженіцина і взагалі на опозиційні сили в СРСР, привели на Заході до серйозних сумнівів щодо перспектив співпраці з Радянським Союзом на платформі, що її пропонує Москва. Вже в Гельсінках міністри закордонних справ західних держав заперечили тези Громика про культурний обмін. Знов же в обороні Сахарова і Солженіцина піднялася широка хвиля протестів, головню в колах діячів культури. Національна Академія Наук США вислала спеціальне звернення до президента Академії Наук СРСР Келдиша з протестом проти нападів на Сахарова і Солженіцина. В їх обороні виступила

70 також Ліга Американських Письменників, а Американська Асоціація Психіатрів запротестувала проти ув'язнювання в СРСР інакше думачих у психіатричних лікарнях. Протестні постанови прийняв також Центральний Комітет Соціал-демократичної партії Західньої Німеччини, отже партії, яка тепер є при владі. Під тиском публічної opinio сенат США затвердив бюджет радіостанцій "Свобода" та "Вільна Європа", отже зробив те, проти чого протестували вожді КПРС і чого вони домагалися, мовляв, в ім'я співпраці між Америкою і Радянським Союзом.

III.

Мужній виступ академіка Сахарова, Солженіцина та інших, а вслід за цим широка реакція публічної opinio світу, ставлять під знак запиту московську концепцію міжнародного відпруження. Проте треба думати, що усе це не спинить Заходу перед економічною співпрацею з СРСР. Чимало економічних і політичних факторів, а зокрема інтереси західніх капіталістів промовляють за те, щоб розбудовувати торговельні зв'язки з СРСР.

Рівночасно, однак, треба мати на увазі, що уряди західніх демократій мусять рахуватися з ролю публічної opinio власних суспільств. Гітлер міг дозволити собі на те, щоб до дня 23 серпня 1939 року називати більшовиків розбійниками, а від того дня, себто від підписання договору приязні між Німеччиною та СРСР, що дав сигнал Гітлерові для нападу на Польщу, визнати Радянський Союз за приятеля. Німецька публічна opinio погодилася з таким зворотом політики на 180 ступенів, а ті хто не годився, себто опозиційні політичні діячі, не мали ні преси, ні інших засобів публічного вияву, або сиділи в концентраційних таборах. В демократичних суспільствах така гробова мовчанка немислима. Цього моменту Брежнев і його співробітники мабуть не врахували.

Важливіше однак значення має виступ Сахарова для внутрішнього розвитку в самому СРСР. Ідеться про те, що заяви Сахарова та атаки на нього треба розглядати на тлі майже дворічного наступу режиму на дисидентський рух в Радянському Союзі.

Треба пригадати, що, згідно з інформаціями міжнародної преси, ще 30 грудня 1971 Центральний Комітет КПРС дав доручення органам КГБ ліквідувати самвидавну літературу,

зокрема *Хроніку текущих событий*. Та постанова привела також до масових арештів в Радянському Союзі, отже і на Україні, що відбулись в першій половині того ж року, а пізніше, до процесів і засудів опозиційних діячів. В результаті тих репресій у в'язницях опинилися такі провідні постаті українського руху самооборони як І. Дзюба, І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк і ін., а згодом припинив своє існування також *Український вісник*. Правда, усієї самвидавної літератури не вдалося органам КГБ зліквідувати. Хоч у значно зменшеній кількості, її документи появляються далі. Однак, у розрахунках КГБ, це мали б бути тільки залишки, з якими компетентні поліційні чинники впораються скоріше, чи пізніше.

Але власне в останніх місяцях вийшло інакше. Якраз тоді, коли вожді КПРС розраховували, що спротив вже придушений, і коли, замість самвидавної літератури, на Заході появилася в постаті ангела миру Леонід Брежнев, — на сцену вийшов Сахаров, Солженіцин, В. Максимов, та — якщо йдеться про Україну — відомі і невідомі студенти Львівського університету, чи подібні патріоти в інших містах України, які далі продовжують боротьбу 1960-их, чи початку 70-их років. Сьогодні ще завчасно передбачити розміри цієї боротьби, але можна сміло твердити, що опір проти системи рабства не знищений ні на Україні, ні в інших частинах СРСР.

IV.

Події довкола академіка Сахарова і репресії проти нього є вимовні ще з одної причини. Як згадано, Сахаров став речником вільної виміни ідей, вільних зв'язків між народами СРСР і демократіями Заходу, а така концепція ворожа для вождів КПРС. Справа однак в тому, що вона ворожа не тільки їм, але й історичній Росії, репрезентованій впродовж віків її володарями, чи то типу абсолютних монархів-самодержців, чи комуністичних диктаторів.

Видатний російський філософ Ніколай Бердяєв писав, що "московська культура вирощувалась в постійному протиставленні до латинського Заходу і до закордонних звичаїв" та що "російська інтелігенція, за своїм характером, ніколи не була західньою, незалежно від того, скільки вона присягалася б західнім теоріям". (Николай Бердяєв, *Истоки и смысл русского коммунизма*, Париж, 1955, ст. 7, 8, 13). При цьому свою ворожість до Заходу російська провідна верства, зокрема її

слов'янофільська частина виправдувала ніби стихійною ворожістю Заходу до Росії. Ще в 1869 р. один з типових представників російського великодержавного мислення, Ніколай Данілевський так писав про це у книзі *Росія у Європа* (Johnson Reprint Corporation, New York, 1966): "Прочитайте статті про Росію в європейських газетах, в яких виявляються переконання і пристрасті освіченої частини громади, накінець прослідіть відношення європейських урядів до Росії. Ви побачите, що у всіх тих різнородних сферах панує один і той самий дух неприязні, який, в залежності від умов, перетворюється у форму недовір'я, злорадності, ненависти і погорди" (ст. 52-53). В тій же книзі Данілевський обурюється на Захід за те, що Захід хотів би накинути Росії свої ідеї та щоб Росія стала носієм цих ідей на Сході. А в той же час Данілевський уважає західню цивілізацію і культуру зовсім непридатними і шкідливими для Росії.

Чи треба дивуватися, що більше як сто років після того, згаданий вище Ю. Жуков, зрештою цілий ЦК КПРС, перестерігають громадян СРСР від розкладових впливів західніх ідей, що Громико протестує проти західніх радіопередач і називає їх порушенням суверенітету СРСР, а газета *Правда* за 15 вересня, відкидає протести Заходу проти нападів на Сахарова і заявляє, що "нікому не дозволимо порушувати принципів нашої демократії". Якої демократії? Такої, що знущається над громадянськими правами людини, що не дозволяє їй читати те, що вона хоче, що забороняє їй емігрувати за кордон, що приводить до масової асиміляції і нівеляції національної субстанції не-російських народів?

Також тоді, коли сучасні вожді КПРС саджають інакшедумаючих у в'язниці, концтабори, чи психіатричні лікарні, вони продовжують найбільш обскурантські традиції царської імперії. Вистачить нагадати долю Олександра Радіщева, якого за критику системи самодержавства і проповідування ідей західніх енциклопедистів, царські органи безпеки засудили на кару смерті, що її згодом замінили на десятирічне заслання. А іншого російського мислителя, Петра Чаадаєва, за подібні погляди проголосили божевільним. В кожній відмінній думці вони тоді (подібно як їхні наслідники сьогодні) вбачали чужу інтригу, що вела до зради державних інтересів. Цю рису російського суспільства геніяльно підхопив Гоголь у своєму *Ревізорі*, коли одному з персонажів своєї комедії каже пояснювати приїзд таємничого посланця зі столиці імперії, як потребу перевірити настрої населення і дізнатись, чи не кується десь зрада в час, коли

Росія готується до війни. Звичайно, подібна шизофренія шпигуноманії зустрічається і в інших диктаторських системах. Вистачить пригадати атмосферу гітлерівської Німеччини під час війни.

Однак великою помилкою було б говорити про сучасних вождів КПРС, як про репрезентантів Росії, цілого російського народу, чи усієї його провідної верстви. Якраз історичною заслугою постатей типу Сахарова, Солженіцина, Максимова, Шафаревича, чи інших є те, що вони показують світові також іншу Росію, чи радше ту частину її провідної верстви, яка має мужність протиставитись існуючій тиранії, або принаймні не солідаризуватись з її репрезентантами.

На зовні, перед світом могло б утворитися враження, що Сахаров і його однопумці — це ізольовані від народу одиниці ("маленька групка інтелектуалів" — як пише *Правда*, в час коли мільйони, в тому також інші академіки та діячі культури покірно гнуть спину. Такий погляд, як сказано, намагаються утворити перед світом володарі Кремля, але він ні в якому разі не витримує критики. Сили оборонців свободи в Радянському Союзі не такі вже малі. При тому не йдеться тільки про моральну питому вагу таких постатей як Сахаров, чи Солженіцин. Ясно, що ті велетні здобули собі тривале місце у світовій духовій культурі і про них світ говоритиме тоді, коли імена вождів КПРС важко буде пригадати навіть майбутнім дослідникам СРСР. Проте справа не тільки в цьому.

Сахаров, Солженіцин, подібно як Григоренко, Мороз, Чорновіл, чи Дзюба та їх послідовники є серйозним фактором сили також в числовому відношенні. Хіба не є вимовне те, що з усіх 250 академіків Академії Наук СРСР тільки сорок поклали свої підписи під осудом діяльності Сахарова? Не багато краще пощастило органам КГБ з членами Академії медичних наук (25 підписи на усіх 110 членів), або з Академією сільськогосподарських наук (33 підписи на 85 членів). Засудили Сахарова також 31 членів Спілки письменників СРСР, серед яких свої імена згальмували два українці — Олесь Гончар і Михайло Стельмах — але там, мабуть, за підписами не зверталися до усіх членів Спілки, інакше важко уявити, щоб свої підписи радісно не поклали такі керівники "літературного фронту" УРСР як Козаченко чи Збанацький. (До речі, вони обидва разом з Дмитерком, Загребельним, Зарудним, Левадою, Рудем, Собком, Солдатенком і Чалим проголосили, в *Літературній Україні* за 4 вересня, ніби в імені Спілки письменників України, заяву із

74 засудженням Сахарова і Солженіцина, яка своїм змістом багато більше ганебна, як заява згаданих представників Спілки письменників СРСР). Натомість, незалежно від організованої нагілки на Сахарова, в його обороні відверто виступили такі діячі культури і дисиденти як згаданий вже І. Шафаревич, а далі А. Галіч, В. Турчін та звільнений щойно зі заслання М. Літвінов.

Вкінці, виступ академіка Сахарова, а з ним і Солженіцина має окреме значення для не-російських народів СРСР, отже і для України. Вже було згадано, що своєю обороною також українських політичних в'язнів, вони виявили справжній інтернаціоналізм та людяність. Про тих двох діячів російської культури невідомо ближче, як вони ставляться до питання самостійності України, чи інших не-російських народів СРСР. Тим не менше їхній гуманізм і їхня мужність говорити також в обороні людських прав українських патріотів, може в майбутньому привести їх до переконання, що без національної і політичної свободи України, важко також сподіватися їм на перемогу ідей політичної свободи в самій Росії.

ПРО "ІДЕАЛІЗАЦІЮ, ПАРТІЙНІСТЬ І ПАТРІАРХАЛЬЩИНУ"

Роман Купчинський

Польський марксистський теоретик Лешек Колаковський писав у своїм есеї "Постійні і проминальні аспекти марксизму": "Марксист у 1950 році знав, що теорія Лисенка про спадковість була правильною, що Гегель репрезентував аристократичну реакцію у відношенні до французької революції, що Достоевський був декадентом, а Бабаєвський — великим письменником, що Суворов служив прогресові і що теорія резонансу в хемії була реакційною нісенітницею. Кожен марксист 1950 року знав про ті речі, хоча б і ніколи не чув він про кромосони, не знав, у якому столітті жив Гегель, ніколи не читав Достоевського чи й не студював елементарної хемії. Для марксиста все було зайве — в час, як про зміст марксизму вирішувало Політбюро."

Щоб здраматизувати цю думку, Колаковський пригадав подію з одного з'їзду філологів, після того, як Сталін проголосив, що теорії радянського мовознавця Марра — фальшиві. Один із делегатів з'їзду у своїй доповіді процитував думки із недавно опублікованої брошури свого ж колеги за фахом із прославлянням теорій Марра, як єдиноправильних і співзвучних з наукою марксизму-ленінізму. Закінчивши читання, доповідач узяв видану того ж дня газету і прочитав надруковану в ній статтю того ж самого колеги з доказами і ствердженнями, що теорії Марра не мали нічого спільного з марксизмом-ленінізмом. По залі прокотився сміх, а присутній автор обох статей засоромлено мовчав.

Дехто намагався б переконувати, що такі чорні сторінки сталінщини належать уже до минулого і що вони неможливі в сучасних умовах прогресивного "колективного керівництва". Проте ж, події останнього року доводять, що картина радянської дійсності залишилася такою ж, як і була в чорні сталінські роки.

Маємо на увазі справу П. Ю. Шелеста, реакції на його книжку *Україно наша Радянська* і новий наступ погромництва в УРСР.

В 1971 році для кожного "марксиста" на Україні було незаперечною "святою" правдою переконання, що названа книжка П. Ю. Шелеста написана з позицій марксизму-ленінізму, що з неї при кожній нагоді і з кожного приводу можна цитувати, покликуватися на неї, а головне прославляти її до небес. За нецілих два роки, 1973 року, на Україні вже не було "марксиста", який не знав би, що книжка П. Ю. Шелеста написана з помилкових позицій, що вона "нечітка", із "серйозними недоліками і помилками", які сприяють утвердженню націоналізму на Україні. Над такою раптовою метаморфозою варто зупинитися.

В редакційній статті-рецензії на книжку П. Ю. Шелеста *Україно наша Радянська*, надрукованій у журналі *Комуніст України*, ч. 4, за квітень 1973 р., п. н. "Про серйозні недоліки і помилки однієї книги" було стверджено: "Видрукована масовим тиражем і широко розрекламована в ряді захвалювальних рецензій (О. Носенка в журналі *Радуга*, С. Ямпольського в журналі *Економіка Радянської України* та ін.)..."

Варто ж на цьому місці виявити і процитувати тих "інших".

В газеті *Літературна Україна* з 12 березня 1971 р., незабаром після виходу книжки П. Ю. Шелеста, появилася була стаття-рецензія провідного радянського письменника Юрія Смолича п. н. "Спрямованість у майбутнє". Ось що писав тоді Ю. Смолич:

"Я думаю, що не помилюсь, коли скажу: без цієї книги не обійтись жодному пропагандистові, викладачеві, журналістові, студенту, широкому читачеві, а також і гостеві України. Вона стане для кожного не просто цікавим виданням, але й допоможе в ознайомленні з Українською Радянською Соціалістичною Республікою, в осмисленні минувшини українського народу та формуванні погляду на майбутній розвиток нашої республіки в її рухові до комунізму."

Не цитуємо тих слів Ю. Смолича, щоб засвідчити ними ще раз безхребетність режимного письменника, але, щоб ствердити факт, що в березні 1971 р. можна було писати інакше про книжку Шелеста. Коли б тоді Смолич чи якийсь інший письменник відважився написати в якійсь газеті чи журналі, скажімо, що в книзі Шелеста "з деяких питань даються нечіткі, а то й просто

неправильні формулювання...” (*Комуніст України*, ч.4, з 1973 р.), то не тільки редактора, але й автора викликали б до КГБ й обвинуватили в ”антирадянській пропаганді”. Бож, 1971 року книжка П. Ю. Шелеста була в той час у режимно-партійній оцінці ”єдиноправильна”, написана з ленінських позицій і под. Хто міг тоді передбачити наявність ”серйозних недоліків і помилок” в книзі першого секретаря ЦК КПУ?

Навіть для таких охоронців радянської ”історичної правди” й партійности, як Валентин Ю. Маланчук, не було й сумніву, що з книги Шелеста не тільки можна, а й треба цитувати. В журналі *Жовтень* вже за березень 1972 року у статті п. н. ”Дві концепції минулого і сучасного України” В. Ю. Маланчук, сьгоднішній антишелестівець, писав, посилаючися на Шелеста:

”Запорізькі козаки, — зазначає П. Ю. Шелест, — були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звитяги вражали весь тодішній світ. У запеклих боях з польськими і татаро-турецькими загарбниками запорізькі козаки вкрили себе невмирущою славою. Вони били ворогів на Україні, били на Чорному морі, били і на турецькій території”.

Не треба дивуватися тому, що доктор історичних наук В. Ю. Маланчук вибрав саме ту цитату, за яку пізніше громили Шелеста в *Комуністі України*, що це, мовляв, ”ідеалізація українського козацтва і Запорізької Січі”. І хоч Шелест не був істориком, а Маланчук зараховується до радянських ”докторів історичних наук”, то це не відіграло ролі. Для Маланчука те, що Шелест тоді писав, було святе, незаймане, бо Шелест був у той час першим секретарем ЦК КПУ, а Маланчук тільки заступником одного з міністрів в уряді УРСР. Коли б Шелест написав був тоді, що Ленін — деспот чи й божевільний, то Маланчук цитував би схвально таку оцінку і шукав би навіть за відповідними фактами, що підбудовували б погляди його начальника.

Третій приклад такого ж феномену знаходимо у виступі відомого сталінця Василя Козаченка в *Літературній Україні* з 30 березня 1971 р. В. Козаченко, сьгоднішній перший секретар правління СПУ й один із найзапекліших погромників української національної свідомости й українських історичних традицій, так писав про книгу П. Ю. Шелеста, тодішнього вождя КПУ і її ”творчих спілок”:

”Я міг би навести й інші цікаві факти і разючі цифри про сьгоднішній день республіки. Але я хочу пере-

адресувати читача до недавно виданої в Києві книги П. Ю. Шелеста *Україно наша Радянська* вельми цікавого публіцистичного твору, присвяченого минулому й сьогоденню українського народу, славного шляху, який пройшла Радянська Україна в сім'ї братніх республік під керівництвом партії комуністів. Читаючи цю книгу, розумієш, що нам справді є чим пишатися, знову й знову переконаєшся в тому, що всім, чого досягли, ми завдячуємо рідній комуністичній партії.”

Ясно, що для кожного режимного бюрократа і вислужника схвальні висловлювання таких вельмож, як Маланчук і Козаченко про книжку П. Ю. Шелеста, були партійною вказівкою, що треба її хвалити. Коли ж появились ще схвальніші рецензії в журналі *Економіка Радянської України* (квітень 1971 р.) і в журналі *Радуга* (червень 1971 р.), то вже цілком виразно стверджено, що тільки так і треба писати. Сьогодні редакційна з *Комуніста України* засуджує Ямпольського і Носенка за їхні схвальні рецензії на книгу П. Ю. Шелеста, але промовчує виступи Козаченка й Маланчука, які вказували, що так треба писати, бо сьогодні Маланчук секретар ЦК КПУ, а Козаченко перший секретар правління СПУ.

Чи справді хтонебудь на Україні може серйозно повірити, що П. Ю. Шелест мав окрему власну думку про українське козацтво й Запорізьку Січ і не розумів марксизму-ленінізму. Для Шелеста, як і для його тодішніх соратників, історичне минуле України не вкладалося в їхні пляни. Вони були партійними кар'єристами і проводили таку лінію, яка їм тимчасово була й вигідна. Оригінальної думки чи аналізу в них не було й не може бути, бо й тоді, як і сьогодні, усі проблеми й питання — і минулого і сучасного вирішує в СРСР московське Політбюро. В такому пляні ролі окремих осіб дуже чітко визначені: хвалити одного дня, громити наступного. Тут не треба розуміти чи й мати якесь елементарне знання про справу, яку партія наказує схвалювати чи засуджувати.

Варто привести ще один приклад, щоб показати, як міняється в СРСР поняття ”писання з позицій”. В 1971 році, тобто в один рік після виходу книжки П. Ю. Шелеста *Україно наша Радянська*, появилася в Києві друга його книжка п. н. *Ідеї Леніна перемагають* (Видавництво політичної літератури України). Вона менш відома, бо її не атакували в пресі. Після її появи появилася в *Комуністі України*, ч. 4. за квітень 1971 схвальна рецензія з такою директивою:

”Нема сумніву, що книга *”Ідеї Леніна перемагають”* допоможе комуністам, усім трудящим Радянської України у вивченні теорії марксизму-ленінізму, в кращому засвоєнні найважливіших актуальних питань політики ленінської партії, її досвіду в керівництві будівництвом комунізму” (стор. 92).

Виходить, що в рік після появи книжки *Україно наша Радянська* погляди П. Ю. Шелеста були ще правильними і могли служити для ”вивчення теорії марксизму-ленінізму”. Чи можливо, щоб погляди П. Ю. Шелеста мінялися щороку, змінилися за один рік?

З появою погромницької редакційної статті в *Комуністі України* про колишнього першого секретаря ЦК КПУ в УРСР на сторінках радянської преси започатковано процес переви-конання пляну дискредитації минулого України.

Атака на Шелеста — це був немов стартовий вистріл на початку бігу, і всі учасники старалися перегнати один одного у своїх лайливих виступах.

Основний наступ нової хвилі реакції і шовінізму зосередився на так званому ”дожовтневому” періоді історії України, зокрема на козацькій добі. Головне обвинувачення в тому, що ряд авторів ”ідеалізували” Запорізьку Січ. Офіційно це звучить так: ”Автор (Шелест — Р.К.) значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність” (*Комуніст України*, ч. 4/73, стор. 77-78).

Володимир Сокурєнко, головний редактор *Комуніста України* (від листопада 1972 р.), у своїй статті в журналі *Дніпро* (ч. 7/73) п. з. ”Партія інтернаціоналістів-ленінців (До 70-річчя II з’їзду РСДРП)” так викладає новий курс партії: ”Останнім часом чимало шкоди інтернаціональному вихованню завдало те, що в ряді публікацій були допущені відступи від марксистсько-ленінських класово-партійних критеріїв в аналізі і зображенні суспільних явищ і процесів. Їх автори ідеалізували патріархальщину, з ідейно-порочних позицій висвітлювали історичне минуле українського народу...”.

Третій варіант цієї атаки на стару позицію можна знайти в статті М. З. Шамоти п. з. ”За конкретно-історичне відображення життя в літературі” (*Комуніст України* ч. 5/73, стор. 77-95). Шамота, мабуть, найвиразніше пише в чому справа: ”Так, історію треба знати. Бо коли герой одного твору, згадуючи про Січ, зідхає: отам був дух вільности й патріотизму.. ось за цим ми

80 і зголодніли, а потім якийсь Доброчин скаже, що хто з цим не згоден, той не патріот, — то, хочеш чи не хочеш, але в інтересах справедливості мусиш нагадати давню, але не старіючу істину: щоб любити, треба знати.”

Тут не місце входити в історичну аргументацію про роллю Запорізької Січі в народно-визвольній боротьбі українського народу, тільки можна звернути увагу на декотрі з найбільш різких суперечностей, які постали при новому курсі. Один з аргументів проти книжки Шелеста і всіх ”ідеалізаторів” козаччини такий: ”Адже відомо, що з перших років існування Запорізької Січі там точилася гостра клясова боротьба між голотою і старшиною. Боячись виступів голоти, козацька старшина допомагала, наприклад, польському урядові придушити повстання під проводом Т. Федоровича, І. Сулими, Павлюка, а також сама жорстоко придушувала виступи козаків” (*Комуніст України*, ч. 4, 1973, стор. 78). Твердження редакції *Комуніста України* цікаві, коли їх порівняти з гаслом ”Козацька старшина” в *Українській Радянській Енциклопедії*, де читаємо таке: ”На початку визвольної війни 1648-54 майже вся козацька старшина, невдоволена політичними, національними і релігійними утисками, приєдналася до повстанських військ, керованих Б. Хмельницьким. З кіл козацької старшини вийшли соратники Б. Хмельницького І. Богун, К. Бурляй, І. Золотаренко, М. Кричевський, Д. Нечай та ін., які брали активну участь у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського гніту за возз’єднання України з Росією.” Як бачимо, різниця між поглядами величезна. Виходить, ті, що ”жорстоко придушували козаків”, були й тими, що ”возз’єднували Україну з Росією” і, на ділі, вони не допомагали польському урядові, але воювали проти нього! Редактори *Комуніста України* пишуть, що козацька старшина виступала проти Івана Сулими. Але, коли вірити в те, що написано про Сулиму в УРЕ, то виходить, що він був ”помічником управителя Баришівського і Бориспільського маєтків польського магната С. Жолкевського.” Тобто, сам був з рядів козацької старшини. Але знайти історичну правду на сторінках радянської преси не легко. Як показує український історик М. Ю. Брайчевський у своєму есею ”Приєднання чи возз’єднання?”, головним представником і захисником консервативних інтересів української шляхти і старшини був сам Богдан Хмельницький. Тому природно, що козацька старшина пішла з Хмельницьким в боротьбу проти польської шляхти, щоб зберегти свої привілеї. Коли в 1654 р. Хмельницький підписав Переяславський договір

(раніше не уклав військового союзу з Росією, бо в 1648 р. Росія і Польща були зв'язані договором військової взаємодопомоги), то це був акт у першу чергу козацької старшини проти "голоти" і проти антифеодальної боротьби народу. Про це редакція *Комуніста України* не пише. Навпаки, Шелестові закидають, що він применшував цю подію: "У книзі, наприклад, про возз'єднання України з Росією — ту видатну історичну подію, що мала величезне значення для дальшого розвитку двох братніх народів, говориться як про звичайний рядовий факт. Жодним словом автор не обмовився про те, що завдяки цьому історичному актові український народ був врятований від іноземного поневолення, не сказано, які переваги він здобув, вступивши до єдиної централізованої Російської держави" (стор. 78).

Цей абзац належить до найбільш реакційних "перлин" радянської історіографії. Приєднавши Україну до царської Росії, українські феодала зробили їй велику послугу, врятували від "іноземного поневолення". З того постає питання, навіщо передруковувати двотомники *В. І. Ленін про Україну*, де можна знайти численні сторінки про великоросійський шовінізм, про політику царату, про "тюрму народів". Адже відомо по всьому світі, що російська імперія — це був лад експлуататорський, що внаслідок Переяславського договору український народ зазнав національного поневолення. Але, за цинічними заявами сучасних апологетів російського імперіялізму, поневолювач був на ділі захисником малих народів, щось неначе британська імперія, яка під прапором допомоги закривала свій імперіялізм. Тому не треба дивуватися новітнім "клясовим" історикам у СРСР, які твердять, що "Петро Перший був прогресивним для українського народу". Теза ця вже викликала протести навіть від сердовища українсько-канадських комуністів.

Як на ділі виглядало "врятування України від іноземного поневолення", пише, м. ін., український радянський історик В. О. Голобуцький: "Проводячи політику централізації і національного гноблення, царизм намагався посилити на Україні владу російських феодалів, обмежити політичну автономію. Незадовго перед смертю Скоропадського функції гетьманського управління були передані утвореній згідно з царським наказом Малоросійській колегії, а потім було заборонено обирати нового гетьмана" (*Запорізька Січ*, Київ, Вид-во Академії Наук Укр. РСР, 1961, стор. 21).

А "переваги", які український народ здобув, вступивши до "централізованої Російської держави? Ось вони:

- а. Заборона української мови указом Петра I 1720 р.;
- б. Валуєвський указ 1863 р.;
- в. Емський указ 1876 р.;
- г. Численні арешти, засуди й вивози передових діячів української культури (минулосторічних "антирадянських елементів" типу Шевченка), і т. п.

Ось ще декілька характеристик "централізованої російської держави" з російських таки джерел:

Ленін: "Проклятий царизм перетворював великоросів у катів українського народу, по всякому вигодував у ньому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою." (Ленін, *Повне зібрання творів*, т. 25, стор. 74).

КПРС: "Народи нашої країни віками спільно боролися проти царизму, соціального і національного гноблення."

Л. І. Брежнев: "У Росії, через її специфічні обставини, національне питання було особливо гостре. Експлуаторські кляси царської Росії навмисно сіяли національний розбрат і ворожнечу, діючи за принципом "діли і пануй", яким у всі епохи користувались гнобителі. Хоч царська Росія і була однією з більших держав того часу, проте вона сама підлягала імперіялістичному грабіжництву" (*Коммунист*, ч. 18, грудень 1972 р.).

Правда, теза, що возз'єднання з російською імперією "сприяло дальшому розвитку української народности і перетворенню її в націю" (*Історія Української РСР*, Київ, Видво "Наукова Думка", 1967, т. 1, стор. 231) не нова, вона походить з 1937 р., коли Сталін почав підсичувати російський шовінізм. Одначе навіть тоді були спроби якоюсь мірою збалансувати оцінку царату, хоч би тому, щоб виправдати Жовтневу революцію. Але й оцінки з 1960-их років не сходяться з теперішніми. Наприклад: Брежнев у вищезгаданій цитаті окреслює Росію, як грабіжницьку імперію. А цей грабунок у 1967 р. названо "економічним зближенням": "Возз'єднання України з Росією відкрило широкі можливості для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної Російської централізованої держави. Створювались сприятливі передумови для дальшого розвитку товарно-грошових відносин, які зумовлювали розвиток продуктивних сил України і Росії." (*Історія Української РСР*, стор. 232). Виходить, що невідомо, кому вірити: генеральному секретареві ЦК КПРС, чи його історикам? Для одного був грабунок, для других "зближення", а для редакторів *Комуниста України* тільки "переваги".

У нашому журналі недавно друкувався самвидавний документ п. з. "Трактат про привабливості батога" (*Сучасність*, березень 1973 р.), у якому анонімна авторка, росіянка, цитує з журналу *Молодая Гвардия* (ч. 8, 1970 р.) уривок зі статті С. Семанова "Про відносні та вічні цінності", де так написано про царську Росію:

"Покровський і його послідовники встановили тоді справжню монополію в історичній науці, вельми суворо розправляючися з інакодумуючими. Покровський і його школа поставили перед усією історією Росії жирний знак мінуса й переписували цю історію, за принципом "від суперечного". І так, у діяльності великого реформатора Росії Петра I Покровський добачив лише п'янство та сифіліс. У його нарисах російської історії (які було б правильніше назвати нарисами антиросійської історії) майже не згадувались Суворов і Кутузов, Севастопільська епопея 1854-1855 років і багато інших постатей та подій, які стали (*і залишилися!*) священними для кожного громадянина патріота".

Якщо росіянам можна сьогодні писати про Суворова і Кутузова, імперських полководців, як про постаті, "які стали (*і залишилися!*) священними для кожного громадянина патріота", то українцям треба випередити "старшого брата" і сказати, що російська імперія була по суті прогресивною. Якщо це історична подія, то чому боротися проти її наслідків? Раз феодалі люті вороги українського народу, але коли вони підписують найбільшу подію в житті народу, вони раптово стають майже геніями. До таких вершків обману дійшла радянська наука. Справді, не легко бути істориком у СРСР.

Новий курс великодержавного шовінізму в СРСР має і інші аспекти. Як відомо, помилятися — це людська річ. Однією з таких помилок був, мабуть, фейлетон редактора львівського журналу *Жовтень*, Романа Федорова п. з. "Лондон на дроті" (*Жовтень*, ч. 1/1973 р., стор. 115-24). Це фейлетон про телефонічну розмову з українцем з Лондону, обуреним останніми арештами в Україні. Федорів з цинізмом насміхається із співбесідника і пише: "Ну-ну, кого маєте на увазі конкретно? Письменицькі й художницькі організації функціонують нормально. Театрів, слава Богу, теж ніхто не позакривав. У кінотеатрах новий український фільм "Захар Беркут". Працюють музеї. Видавництва й редакції часописів теж цілі й здорові." Але, на жаль, Федорів передчасно написав свій фейлетон і не врятувався від подібної атаки з пера свого ідеологічного шефа М. Шамоти.

84 Шамота пише про Федорова ось що: "Р. Федорів у повісті "Турецький міст" (*Дніпро* 1970, ч. 12) питання ставить так: хто любить, шанує старовину, кохається в ній, — той патріот, хто байдужий до неї, від того можна всього чекати. По самому лише ставленню до минулого, на думку письменника, можна точно визначити людську вартість і оцінити, так би мовити, суспільний потенціал людини... Письменник очевидно спрощує. Бо справді, кому не ясно, що поняття патріотизму складне і багате. Визначити його за якоюсь однією ознакою, хоч би й дуже вагомою, — справа безнадійна, а в багатьох випадках і шкідлива... Немає патріотизму взагалі, є радянський патріотизм..." (*Комуніст України*, ч. 5/73). А згадка Федорова, що письменницькі організації й редакції часописів "теж цілі й здорові", мабуть, передбачила, що доведеться їм покутувати за минулі гріхи. Так і сталося: ледве пів року минуло, коли почалися чистки в редакціях часописів.

Цікаві також голоси з минулого про книжку Шелеста і ставлення їх авторів до подій сьогодні. Так у журналі *Жовтень*, (ч. 5/72 р.), коли це ще було модно, В. Ю. Маланчук аж два рази цитує П. Ю. Шелеста: раз з його промови на 4-му з'їзді письменників України, а вдруге з книжки *Україно наша Радянська*. Для нас саме цитата з книжки важлива, бо вона анти-націоналістична: "Оглядаючи пройдений Україною багатомісячний шлях, — пише перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, — ми бачимо нездоланну силу її трудового народу, великого в своїх помислах, ділах і творчості, у волелюбності, ненависті до поневолювачів, до запродавців, мерзенних зрадників Батьківщини — українських буржуазних націоналістів..." Не пощастило Маланчукові з цією цитатою, бо за рік офіційна преса так писала про Шелеста і його оцінку українського націоналізму: "Політично нечітким і неправильним є дане в книзі визначення ідейно-класових основ українського буржуазного націоналізму" (*Комуніст України*, ч. 4/73, стор. 81). Маланчук, доктор історичних наук, повинен був скорше зорієнтуватися, що в Шелеста ухили від партійної лінії і не цитувати його. Але сьогодні Маланчук один із найзапекліших антишелестівців, тож йому пробачають помилку.

На чому закінчиться гістерика про "партійність і ідеалізацію"? Шамота критикує твори написані п'ять років тому. Він обвинувачує Смолича, Яременка, Білика, Федорова, Колісниченка, Плачинду, Мейгеша, Базилівського, Горлача, Руденко й ін. На нараді творчих спілок УРСР, де вияснявалося творчій

інтелігенції України нову лінію партії, голова президії О. Левада в недвозначному тоні атакував Ірину Стещенко і Григорія Кочура. Олесь Бердника виключено із СПУ, Бориса Антоненка-Давидовича атакують на сторінках преси, Віктора Некрасова виключено з партії. В редакціях журналів СПУ пороблено основні зміни. Це тільки вершок льодовика. Про арешти членів українського демократичного руху всім відомо, але тепер чистка перейшла на вузи. У травні 1973 р. у Львівському університеті виключено ряд викладачів, деканів і лекторів. Кільканадцять студентів також звільнено з університету.

Претексти, під якими атакують людей сьогодні, звучать смішно, але своєю тенденційністю викликають страх. Наприклад, якийсь Микола Подолян, з титулом "лауреат Республіканської премії ім. Я. Галана", в погромницькій статті проти Бориса Антоненка-Давидовича пише:

"Редакція газети *Радянська Україна* познайомила мене як письменника з листом, у якому, зокрема, пишеться: "Ми глибоко обурені поведінкою деяких громадян, які канючать в іноземців і систематично одержують від них пакунки, зміст яких не може не образити гідності радянської людини"... Під листом — підпис групи працівників київської митниці... Автори цитованого листа запитують: "Невже Антоненко-Давидович не розуміє, що коли матеріально забезпечена людина жебракує — це, за загально прийнятими етичними нормами, аморально. А ще огидніше, коли це робить той, хто претендує виховувати своїми творами інших, а сам тягнеться за сочевичною юшкою з рук зрадника Батьківщини. Цілком слушно про такого літератора, що приймає подачку ворожого табору, можна сказати словами народного прислів'я: "На язиці мед, а на думці отрута". (*Літературна Україна*, 13 липня 1973 р.).

Виходить із статті Подоляна, що одержання дарунків від ворожого табору (із Заходу) велика провина, зокрема коли одержує український письменник. Але коли, скажім, хтось одержує Каділяки, Мерседеси, Ситріони й гольфові машини від таких "приятелів соціалізму", як Ніксон, Брандт чи Помпіду, то це "успіх лєнінської зовнішньої політики". Це не ображує гідності людини, яка претендує кермувати імперією і сама є не абияк "матеріально забезпечена". Наступ реакції в російській імперії сьогодні не обмежується до України. В центрі йдуть постійні нагінки проти російських демократів; арешти й обшуки тривають. У прибалтійських республіках арешти, в Грузії партійна чистка. Над цим усім висить завіска "детану", мирні

86 конференції, торговельні договори. Коли хтось із "прихильників" СРСР набере відваги і крикне, що "король голий", як це сталося недавно з лавреатом Нобелівської премії (дещо більше поважана премія, ніж ім. Ярослава Галана) Генріхом Беллом, то всі сили реакції в СРСР підносять крик. "Давним-давно збанкрутована політика з "позиції сили"? Невже ж Генріх Белл виступає за те, щоб відродити цю скомпромітовану в очах народів політику — цього разу в ділянці культури? Чи не хоче бува пан президент сказати, що кожного разу, коли письменницькі організації в СРСР будуть вирішувати — згідно із своїм статутом — будь-яке питання внутрішнього життя, вони муситимуть просити дозволу в ПЕН-Клубі?" (*Литературная Газета*, 8 серпня 1973 р., стор. 9). Логіка атаки на Белла ясна: можна протестувати проти переслідувань у Греції чи Іспанії, тоді Белл "демократ", але коли проти батьківщини пролетаріату, то він проти відпущення, він іде старим шляхом антикомунізму і т. д. Курйоз цілої ситуації сьогодні такий: в етапі відпущення зростає в СРСР сталінізм. Традиційні західні голоси за зближення з СРСР (т. зв. "прогресивні кола") виступають найсильніше проти реакційного курсу в СРСР, а традиційно антикомуністичні сили на Заході (уряди і купці) готуються торгувати з імперією і не згадують ні словом про сучасні репресії. Сьогодні герої це Форди, Гаммери і Рокефеллери, а ворогами стали Белл, Мейлер і ін.

Чи справді зближаємося до 1984 року — не Амальрикового, а Орвеллового? Перший Нью-йоркський Банк відкрив бюро в Москві, Брежнев їздить Каділяком, у США заповідають брак хліба, в Україні викидають туриста, бо "говорив з людьми", довголітнього члена КПРС обзивають мало що не дурнем. Коли в СРСР напишуть наново історію КПРС, то прочитаємо, мабуть, що перед 1973 р. цілий партійний апарат УРСР знаходився в руках кар'єристів, а більшість творчої інтелігенції України після 56 років існування СРСР "ідеалізувала" минувшину й "патріархальщину" і не знала елементарних засад "партійности" в літературі. Тільки один факт може нас потішати, а саме, що це не перший раз в історії таке бувало, що хоч сьогодні 1973 р., то був колись 1937 р., і народ його не тільки пережив, але був у силі вивести на арену Дзюбу, Світличного, Чорновола й інших діячів української самобутности.

Цькують Андрія Сахарова і Олександра Солженіцина

Радянський режим розгорнув інтенсивну пропагандивну кампанію проти Андрія Сахарова і Олександра Солженіцина, які виступили з критикою радянської системи, особливо проти затискування прав людини. Першим пострілом у цій війні був лист сорока науковців, членів АН СРСР, які засудили Сахарова за його "негативне ставлення до радянської мирової політики". Водночас радянські газети почали друкувати листи рядових читачів, які таврують Сахарова.

Приєднуючися до цієї широкої кампанії, *Літературна Україна* вважала за потрібне не тільки помістити переклад засуджувального листа письменників до редакції *Правди*, але й зформулювати свого потакувального листа:

Письменники Радянської України одностайно засуджують поведінку Сахарова й Солженіцина... Ганебна діяльність Сахарова і Солженіцина переконує кожную чесну радянську людину, що ці паплюжники давно опинилися поза лавами нашого трудолюбивого, вірного комуністичним ідеалам, багатонаціонального радянського народу... Сахаров і Солженіцин, як і їхні ідейні однодумці, що нині стоять перед радянським правосуддям у Москві, глибоко загрузли в болоті запродавства і прислужництва реакційним силам Заходу. Такому ганебному падінню ніяких виправдань немає!

На Заході, чимало науковців і політичних діячів виступили в обороні Сахарова і Солженіцина. Соціал-демократична партія канцлера ФРН Віллі Брандта 4 вересня видала заяву, в якій сказано, що "переслідування опозиційних науковців і письменників у Радянському Союзі викликали великі турботи серед німецьких соціал-демократів". Письменник Гюнтер Грасс, лауреат Нобелівської премії, заявив, що він відклав плян відвідати СРСР з огляду на атмосферу, яку кампанія проти дисидентів витворила.

В Америці Філіп Гандлер, президент Національної Академії Наук у Вашингтоні, 8 вересня надіслав каблеграму Мстиславі Келдишу, президентові Академії Наук СРСР, в якій американська наукова установа підтримує Андрія Сахарова і його погляди про права людини і засуджує режимну кампанію проти нього. На кінець Національна Академія натякає, що дальші переслідування Сахарова загрозять "духові детанту" і поставлять серйозні перешкоди на шляху наукового обміну між обома країнами.

Кілька провідних американських політиків також заявили свою підтримку для дисидентів. Вілбур Міллс, один із лідерів Демократичної Партії в Палаті представників, заявив наприклад, що він не може уявити собі, "щоб Сполучені Штати поширювали комерційні стосунки з Радянським Союзом ціною мучеництва таких геніяльних людей, як Солженіцин і Андрій Сахаров".

Провівши 21 серпня пресову конференцію з викликаними до його мешкання західними кореспондентами, Сахаров 22 серпня відбув розмову з представником французького пресового агентства "Франс-Пресс". У цій розмові Сахаров звернув увагу на те, що "від початку 1972 року ми є свідками посилення політичних репресій" і що "особливо суворі були репресії на Україні".

Далі Сахаров навів приклад повторного ув'язнення Юрія Шухевича, якого засудили за спогади про перебування у виправнотрудових таборах на п'ять років тюрми, п'ять років виправнотрудових таборів і п'ять років заслання; згадав кагебівську розправу з Леонідом Плюшем, якого запроторено у психіатричну лікарню, і долю Данила Шумука, якого засуджено на десять років позбавлення волі після того, як він відсидів понад двадцять п'ять років.

Водночас Сахаров насвітлив наявні тепер у СРСР тенденції до поновлення сталінських метод. Без демократизації в СРСР — заявив Сахаров — ніяке домовлення з Москвою не може дати позитивних наслідків. Всяке домовлення з Москвою триватиме тільки так довго, як воно буде економічно корисне для СРСР. Домовляючись з СРСР, західні держави не повинні забувати про долю репресованих у СРСР і мусять вести усі зусилля в їхній обороні.

Олександр Солженіцин 28 серпня прийняв у помешканні своєї дружини в Москві кореспондентів агентства Асошіейтед Пресс і паризького щоденника *Ле Монд*. Питання йому ставили письмово, і він у такій же формі відповідав на них. Солженіцин

пояснив, що не хоче докладніше говорити про свої недруковані твори, які він згадає в інтерв'ю, бо в помешканні без сумніву є підслухувальні пристрої.

Коли зайшла мова про погрози на його життя, Солженіцин відповів, що почали приходити погрозливі листи поштою. Є багато ознак, що листи інспірував КГБ:

Автори листів роблять низку технічних і психологічних помилок, які свідчать, що це не пишуть якісь приватні особи. Так листи приходять протягом 24 годин з хвилини надіслання, що зовсім незвичайне для радянських умов. Надсилання відбувається з таким поспіхом, що листи штемплюються поштовою печаткою ще до того, як конверт заклеєно.

Взимку 1971-72 року Солженіцина кілька разів попереджали, що готується його вбивство в "автомобільній катастрофі". Тут Солженіцин підкреслив "позитивний" бік радянської системи:

Ось тут і відмінність нашого режиму, або — коли можна так сказати — його привілей: ані волосина не спаде з голови моєї, чи будь-кого з моєї родини, без відома і згоди органів безпеки, так нас обсервують, слідкують і підслуховують. Якщо, наприклад, лист, який я одержав поштою, вибухне, то неможливо пояснити, чому він раніше не вибух у руках цензора. І оскільки я довго не хворів, автом не керую, а мої переконання ні в якому разі не дозволяють мені кінчити життя самогубством, то, якщо повідомлять, що мене вбито або що я помер у таємничих обставинах, ви можете зробити висновок, з стовідсотковою певністю, що мене вбили за ухвалою КГБ або що цей орган вчинив це безпосередньо. Але я мушу заявити, що моя смерть не принесе очікуваного наслідку тим, хто бажає припинити мою літературну діяльність. Негайно після моєї смерті, зникнення або арешту мій літературний тестамент набере чинності... і тоді почне друкуватися більшість моїх творів, від друкування яких я здержувався всі ці роки.

На питання, яких переслідувань він зазнав, Солженіцин відповів, що в першу чергу переслідувано тих, хто йому допомагав, наприклад Мстислава Ростроповича, а Г. Суперфіна навіть заарештовано 3 липня цього року. Він знає, що його листи перехоплюють, підслухують його квартиру, саботували його автомобіль.

Відомий генерал КГБ переказав мені через третю особу прямий ультиматум: або я заберуся за кордон, або знайдуть

статтю, за якою я опинюся на Колимі. Якщо буде потреба, ця особа подасть сьогодні чи завтра більше деталей.

Питання: Вам не дозволено жити в Москві. Де Ви живете?

Відповідь: Я ніде не живу. Не маю іншого пристановища крім помешкання моєї родини... І тут я житиму з дозволом чи без нього. Нехай прийдуть і без сорому викинуть мене, це буде реклама, гідна нашого передового режиму.

Питання: Що Ви думаєте про те, що СРСР підписав конвенцію про авторські права?

Відповідь: За умов першого соціалістичного режиму душі низького меркантильного гатунку гадають, що плід духової творчості, який оце вийшов з серця чи мозку автора, стає відразу й автоматично товаром та власністю міністра закордонної торгівлі. Така махінація може викликати тільки погорду.

Поки мені буде загороджено шлях до видання моїх творів на моїй батьківщині, я публікуватиму їх у закордонних видавців, зовсім не звертаючи уваги на ці фінансові й поліційні заходи пересічності. Я наперед заперечую компетентність будь-якого кримінального трибуналу щодо нашої російської літератури... Але цей договір захищає мене проти видавців-піратів, включно з самвидавними...

Далі письменник розповів, що другий том його трилогії *Серпень 1914 — Жовтень 1916* готовий, але він не появиться доти, доки не буде готовий третій том — *Березень 1917*. Події, описані в обох томах, тісно пов'язані між собою, і читач матиме правильне уявлення про погляди Солженіцина тільки тоді, коли прочитає обидва томи. Письменник також заявив, що про Спілку письменників не можна серйозно говорити, бо нею керують органи безпеки.

В дальшому слідували такі питання і відповіді:

Питання: Яка Ваша думка про процес Якіра й Красіна?

Відповідь: Вони повелись без стійкості душі. Свідомо й кумедно повторюють неславний досвід загубленої генерації з-перед сорока років, отих порожніх історичних фігур, капітулянтів тридцятих років.

Питання: Що скажете про атаки радянської преси на академіка Андрія Сахарова?

Відповідь: (В особі Сахарова) криється глибокий сенс,

високий символ і особиста логіка долі: винахідник найпотужнішої нищівної зброї нашого сторіччя, піддаючись силі руху світового і російського сумління, покидає зайвий комфорт, що його він мав і що являє собою згубу для багатьох у всьому світі, щоб кинутися у пашу безмежного насильства.

Питання: Як Ви бачите сучасне радянське суспільство?

Відповідь: Вже довший час історія нашої країни не пишеться, не викладається одверто. Якщо в усій армії істориків... знаходиться один (наприклад Амальрик), який відмовляється пережовувати ту ж саму траву, нанизувати цитати батьків прогресивної доктрини, має відвагу дати самостійну аналізу сучасної структури нашого суспільства, передбачати майбутнє, передбачати те, що може дати наша країна, — такого просто кидають до в'язниці, замість передумати його працю і витягти з неї те, що правильне й практично корисне.

І коли в рядах наших обвішаних медалями генералів знаходиться один-однісінький Григоренко, який має відвагу висловити нестандартну думку про хід останньої війни і про сучасне суспільство, його проголошують божевільним, хоч ця його думка повністю марксистсько-ленінська.

Кілька років, поки виходила *Хроніка*, була задоволена природна спрага кожної людини знати, що діється... За це (*Хроніку*) задушено, затоптано. Тепер, без *Хроніки*, ми мабуть не знатимемо нових жертв режиму таборів і в'язниць, які вбивають однією своєю жорстокістю, так як вони вбили хворого Галанскова, старого Талантова і Якова Одобеско (наслідком голодівки проти переслідувань у таборі). Не знатимемо про другі а то й треті засуди людей, що вже були засуджені, а потім їх знову вислано відсиджувати 25-річні реченці за вже "пробачені" провини, як Святослав Караванський, Михайло Сорока (засуджений на двадцять п'ять років за те, що в десятій клясі прочитав кілька націоналістичних брошур), чи латвійський пастор Штагерс, чи Юрій Шухевич, який одержав другу кару на десять років при звільненні, і то на свідчення людини, яка знала його ледве двадцять чотири години, а потім утрете одержав десять років.

Не знатимемо долі тих, що — як З. Красівський чи Ю. Белов — були перевезені з Владіміра, відсидівши десять років, до божевільні у Смоленську на неозначений реченець.

Зникне з наших очей і свідомости дальша доля Світличного, Сверстюка, Огурцова, Бикова (з групи "Молоді робітники" в Алма-Аті), Олега Воробйова, Гершуні, Платонова, Вагіна, Ніни Строкатої, Стефанії Шабатури, Ірини Стасів і багатьох, багатьох інших, про яких нічого не знають ані їхні родини, ані товариші по праці.

Лише тому, що все, що діється в нас, покрите таємницею, спогади Марченка вважалися "перебільшенням", коли вони — появилися на Заході. І мало хто думав над тим, що він писав, наприклад, що режим у царській централі у Владівірі вчетверо погіршав за радянських часів, коли говорити тільки про освітлення: вікна замуровано на три чверті, а холодніше й жорстокіше там стало більше, ніж учетверо.

І всі так звикли до непоінформованости про нас, що не звертають уваги на найбільш вражаюче: у цій надзвичайній країні з найпоступовішим соціальним режимом уже півстоліття не було жодної амнеції для політичних в'язнів. Коли нам вимірювано кари по двадцять п'ять чи десять років, коли засуд на вісім років у нас без жарту уважали "дитячою карою", тоді славна сталінська амнеція (7 квітня 1945) звільняла політичних в'язнів, засуджених на... три роки. Тобто — нікого. Великодушніша (засуди до п'яти років) була амнеція "ворошиловська" з березня 1952 року; вона залила країну звільненими кримінальниками.

У вересні 1955 року, коли Хрущов звільняв для Аденауера німців, що відбували кари в СРСР, він був змушений амнестувати також тих, що коляборували з німцями. Але за півстоліття не було жодної амнеції для дисидентів! Хто може на нашій планеті назвати ще один режим такої стабільности? Нехай займаються цими порівняннями аматори порівнянь з Грецією.

Коли при кінці сорокових років нас бомбардували засудами по двадцять п'ять років, наші газети писали тільки про переслідування в Греції. І ще й сьогодні, у багатьох заявах західніх особистостей, навіть найчутливіших до утиску й переслідування на Сході, знаходимо: "Зрештою це подібне до того, що діється у Греції, Іспанії, Туреччині..." Це робиться, щоб створити фіктивну рівновагу й приподобатися "лівим" колам. Цей штучний ланцюг "як у (Греції)" відбирає всякий сенс бажаної нам компенсації, навіть ображає нас.

Я смію твердити, що "це не так, як у". Я смію твердити, що в усіх згаданих країнах насилля не досягає рівня сьогоднішніх газових камер, тобто — божевільень. Греція не побудувала бетонних мурів чи смертоносних електронних веж на своїх кордонах, і молоді греки не йдуть сотками на смертельні загорожі з слабкою надією вирватися на волю. Ніде на Сході проскрибований міністер не може опублікувати в пресі свою протиурядову програму, як це може Караманліс у Греції.

Даремно торік у моїй промові з нагоди нагородження мене Нобелівською премією, я пробував дискретно звернути увагу на ці дві міри оцінки розміру й морального значення подій. Звертав я також увагу на факт, що не можна собі дозволити вважати "внутрішніми справами" події у країнах, які вирішують долю світу.

АНЕКДОТИЧНА ТРАГЕДІЯ (IV)

Ізраїль Клейнер

11. БАТЬКО

Історію мого батька варто розповісти. Він цілком своєрідна людина, але його доля багато де в чому типова для людей його генерації. Він народився в спадковій рабинській родині в містечку Хмельник, теперішньої Вінницької області. У родині було четверо синів, мій батько був третьою дитиною. Найбільший вплив справили на нього не батьки, а старший брат Самуїл, який з 1912 року був членом РСДРП.*

Батько рано виявив феноменальні здібності, особливо до математики, і мав славу вундеркінда. Екстерном він склав іспити за шість класів, крізь всі процентні норми, поступив до сьомого класу російської гімназії.

Його брат певний час був на засланні, потім повернувся. Він був більшовик, брав активну участь у підпільній роботі.

Вибухнула революція, єврейська молодь піднеслася на душі. Солодка цукерочка свободи, рівності й братерства замайоріла в повітрі, і здавалося, що досить простягти руку, щоб її вхопити.

Але було це на Україні, почалися зміни влади; генеральша Попова, хазяйка гімназії, була змушена мало не щоденно перевертати вивіску на своїй гімназії. На одному боці вивіски напис був по-російськи, на іншому — по-українськи.

Почалися погроми. У Хмельнику під керівництвом Самуїла організували самооборону. Зброю дали, звичайно, більшовики. Хмельницька дружина самооборони вдало відбивала всі напади і навіть сама розгромила якесь українське село, щоб помститися за те, що мешканці цього села громили інші єврейські містечка. У такий спосіб започаткували світле майбутнє, що його тепер ми маємо приємність споглядати.

За поляків батька у віці п'ятнадцяти з половиною років прийняли до підпільної більшовицької організації, якою керував

* Російська соціал-демократична робітничка партія (нині - КПРС).

його брат. Батькові видали тимчасовий партійний квиток. А Самуїл на ту пору став більшовицьким діячем губерніяльного масштабу.

Далі запанувала більшовицька влада, але батько невідомо чому не обміняв свого тимчасового квитка на постійний, тобто фактично покинув партію. Закінчивши гімназію, він поїхав до Києва продовжувати навчання. Там він вступив до Політехнічного інституту. Занадто діяльний і компанійський характер не дозволяв йому цілком присвятити себе навчанню. Він більше займався громадською роботою і був одним із найпопулярніших активістів інституту. На той час громадська робота ще не звиродніла до того похмурого наклепництва та лизання задів начальства, як це є в СРСР тепер.

Дід-рабин у цей час помер на сухоти, батько залишився без засобів до існування. Самуїл, що займав тоді велику посаду в ЧК, не міг утримувати брата. Тоді чекісти ще не розкошували так, як тепер. Батькові довелося одночасно з навчанням працювати то кербудом, то нічним сторожем, то ще невідомо ким.

Завдяки визначним здібностям він спромігся за таких важких умов закінчити два факультети Політехнічного інституту. (Тоді, здається, цей інститут називався індустріальним).

Певна річ, батько, як і його товариші, вважав себе запеклим більшовиком і чекав на світову революцію. На щастя, вона не відбулася, а батько став одним з пересічних представників радянської технічної бюрократії. Він працював по черзі то на виробництві, то в інститутах, де викладав електротехніку. Він досягнув непоганого становища, мав звання доцента. Під час чисток його не зачіпали, хоч він завжди не вмів тримати язика. Гадаю, що йому пощастило.

Почалася війна, батька через слабкий зір не взяли до армії. Самуїла, що давно пішов з органів і працював на господарській роботі, мобілізували до спеціальних частин НКВД для боротьби з німецькими десантами. Незабаром Самуїл загинув.

Ми були в евакуації в невеличкому містечку Глазов, в Удмуртській автономній республіці. У Глазові батько очолював велике підприємство, евакуйоване туди. Він був мало не фактичним хазяїном міста. Там він уже вдруге вступив до партії, хоч його більшовицький ідеалізм встиг значно вшухнути.

Сорок четвертого року батько повернувся до Києва, потім викликав до себе родину. У Києві він уперше зіткнувся з розгнущаним антисемітизмом як серед населення, так і в партійно-радянському апараті. Він не зрозумів, що ця політика виходить з

Кремлю. Мене завжди вражала його здібність розуміти те, чого не втямлять інші, але не розуміти того, що ясне всім.

Із властивою йому активністю батько кинувся воювати зі злом. Він написав кілька листів до Іллі Еренбурга, тавруючи антисемітизм і закликаючи відкрити очі верхівці в Москві. Така поведінка могла призвести до єдиного наслідку. (Проте, Еренбург у цьому не винний). До батька приставили сексота — колишнього редактора газети "Вечерний Киев", що виходила перед війною російською мовою, Хаїма Токаря. Токар почав регулярно до нас ходити, просиджуючи всі вечори. Його не дуже цікавило, що казав батько, але він мусив зафіксувати відвідини, щоб КГБ бачило його роботу. Безперечно, його також контролювали.

Батька попередили, що Токар — сексот, але батько не реагував. Не розумію, чому він так повівся. Він сам каже, що в тому випадку, якби він вигнав Токаря, до нього приставили б іншого сексота, що був би, можливо, ще гірший. Таке пояснення мене не переконує, я радше схильний думати, що причина криється в дивній подвійності батькового мислення.

У вересні сорок шостого року батька заарештували на роботі. Вдома зробили трус.

Протягом кількох місяців ми не знали, про що йдеться. Матір викликали на допити, їй казали, що батько — ворог народу і що вона повинна зізнатися. За певний час батько умудрився схилити одного охоронця до співпраці (такі карколомні трюки батькові вдаються). Охоронець приносив мамі записки від батька, але, певна річ, не безкоштовно. У записках батько змалював усі обставини справи.

Виявилось, що справу провадило республіканське управління Міністерства державної безпеки (тоді ще було Міністерство, а не Комітет). Це свідчило про особливе значення, що його надавали цій справі. Слідчий — капітан (потім майор) Дубок вимагав від батька підписати великий задалегідь виготовлений том зізнань. Зміст цього кагебівського твору полягав у такому:

В СРСР, мовляв, існує розгалужена підпільна єврейська антирадянська організація. Центральний комітет організації перебуває в Москві. Голова ЦК — Еренбург, заступники — Міхоелс і Фефер. Голова українського філіялу організації — Баренбойм, герой соціалістичної праці, що керував великою мостобудівною установою. (Коли я від'їздив з Києва сімдесят першого року, він очолював трест "Мостобуд-1" і був останнім або одним з останніх на Укарїні євреїв, що посідають такий

високий пост). Батько, за гебівською диспозицією, був уповноваженим від ЦК при українському філіялі. Далі йшов довгий перелік членів організації. У переліку фігурувало все керівництво єврейського антифашистського комітету, видавництва "Дер Емес" і газети "Ейнікейт", а також всі більш-менш відомі діячі єврейської культури в СРСР.

Батько, самозрозуміло, не пам'ятає всіх прізвищ, тим більше, що про половину з них він навіть і не чув. Але ось деякі, які він запам'ятав: Бергельсон, Маркіш, Квітко, Галкін, Гофштейн, Талалаєвський, Зускінд, Епштейн.

Батька запевнили, що його розстріляють, якщо він не підпише цих своїх "визнань", але звільнять і нагородять орденом Леніна, якщо підпише і дасть на суді відповідні свідчення.

Емгебісти не знали, з ким мають справу. Більш упертої людини, ніж мій батько, ще не бачив світ. Примусити його зробити те, чого він не хоче, так само важко, як змінити закони всесвіту. Попри застосування всіх славнозвісних засобів впливу, батько не підписав. Отже, ця акція зірвалася, але вони здійснили її пізніше, 52 року.

Емгебісти, що вперше зіткнулися із впертістю, яка сильніша від їхніх випробованих засобів, були спантеличені і не знали, що далі робити з батьком. Протримавши під слідством дев'ять місяців, вони засудили його через "особливу нараду"* до десяти років таборів за "антирадянську пропаганду і сіоністичну діяльність". Зрозуміла річ, що його негайно і заочно виключили з партії.

Мама, за дорученням батька, що його він передав у записках, поїхала до Москви і попередила Еренбурга і Фефера про розправу, яку їм готують. Еренбург порадився з Шейніном, що був тоді високою особою в прокуратурі. Шейнін порадив "сидіти й не рипатися, бо буде гірше". Мені важко уявити, що могло б бути ще гірше. Еренбург "не рипався", але вжив заходів, які потім його врятували.

Батько, здається, так і не зрозумів остаточно, звідки вітер віє. Із табору він писав до всіх вищих інстанцій, аж до Сталіна і всіх членів політбюро. У листах він стверджував, що в МГБ засіла антирадянська банда, яка знищує чесних людей і готує державний переворот. Так просто й писав, та ще й десятки разів. Не збагну, чому його залишили живим.

Батько відсидів рівно дев'ять років, потім його реабі-

* "Особлива нарада" за часів Сталіна - спеціальний орган з трьох осіб, який без суду, заочно виносив вироки про страти або довготермінові ув'язнення.

літували, але в партії не поновили. Партія також не знала, з ким має справу. Батькова упертість розбуяла, і він вісім років домагався поновлення в партії, аж доки його не поновили на засіданні Комісії партійного контролю при ЦК КПРС, куди його навмисне для цього викликали. Еренбург йому допоміг, давши письмове запевнення, що ніколи не одержував від батька жодних листів.

Від'їжджаючи до Ізраїлю, батько втретє покинув славу комуністичну партію. Можливо, це — всесоюзний рекорд.

Тепер він воює за справедливість в Ізраїлі. Я не здивуюся, якщо дізнаюсь, що відбулося спеціальне засідання ізраїльського уряду в питанні про бюрократизм у першому-ліпшому центрі інтеграції новоприбулих і на це засідання терміново викликали мого батька.

12. ГРА В ЯЩИК

На початку жовтня на квартирі Бориса почав функціонувати ульпан під його керівництвом. За рік навчання в ульпані Мори Борис простудював першу частину підручника "Елеф мілім" ("Тисяча слів"). Цього досить, щоб бути вчителем серед початківців.

Я вирішив навчатися в ульпані Бориса. Ми потребували хоч якихось навчальних приладь. Я змайстрував грифельну дошку, написав на великому аркуші паперу єврейську абетку, перемальовуючи з підручника літери.

Група була невелика — шість осіб. Одного порекомендував я, інших знайшов Борис. Всі одержали по підручнику "Елеф мілім", зробленому на копіювальній машині "Ера".

На першому уроці я познайомився з учнями. З радістю я впізнав "Трумпельдора". Я не думаю, що треба приховувати його ім'я. Ця людина ніколи не ховалась і нічого не боялася. Його ім'я — Едуард Давидович. Незабаром це ім'я стало широко відоме в Києві.

Усі учні віднині називалися по-новому, перекроївши свої імена на івритський кшталт. Лише моє ім'я не було потреби змінювати. На жаль, Давидович незабаром покинув ульпан, бо був заклопотаний іншими справами. Я навчався дуже мало. Але двоє учнів прогресували майже фантастично. Улітку наступного 71 року вони вже досить вільно розмовляли, читали й писали на івриті. Успіхи двох інших були посередні.

Приблизно в той сам час сталася одна цікава подія. Якось уночі я прокинувся від шуму на горищі. Ми мешкали на

останньому поверсі дев'ятиповерхового будинку. Над нами був так званий "технічний поверх" — приміщення заввишки близько одного метра, де проходили різні труби. Ми звали це приміщення просто горищем.

Я прокинувся від того, що наді мною лунав звук, неначе над стелею тягли щось дуже важке. Потім майже до ранку було чутно удари, наче довбали стінку, але не над нашою квартирою, а трошки осторонь.

За два-три тижні, виходячи на своєму поверсі з ліфту, я побачив двох чоловіків, що збігали сходами згори, з технічного поверху. Вони були схожі на ремісників, але були занадто добре одягнені, як на людей, що ремонтують водотяг або опалення. Такий вигляд могли б мати майстри з налагодження телевізорів або настроювачі роаялів. Але що вони могли б робити на горищі?

Побачивши мене, вони, прикро вражені, відвернулися і швидко вскочили до ліфту. У кабіні вони стали спинами до зашкленних дверей, щоб я їх не бачив крізь скло. Це справляло таке враження, ніби за якоюсь інструкцією, що їм вони мали, я не мусив їх бачити, але вони допустилися помилки, потрапивши мені на очі. Усе це було аж занадто дивно.

Найближчої неділі я видерся на горище, щоб з'ясувати, в чому справа. Пересуватися там можливо лише рачки. Підлога вкрита шаром жорстви, яка ще більше утруднювала пересування. Але я швидко пристосувався ходити по-мавпячому, спираючись на зігнуті пальці рук.

Почвалавши трохи у такій позиції, я наштотхнувся на залізний ящик майже кубічної форми зі стороною близько сімдесяти сантиметрів. Ящик стояв у кутку між двома простінками трохи поодаль від стелі моєї квартири, саме там, де вночі лунав стукіт. Дуже дивним здався мені цей ящик. Він був зроблений незграбно, але не звичайно. Стінки — з товстих залізних плит, але з'єднані не зваркою, як зробили б будівельники, якби ящик належав до якихось будівельних або сантехнічних пристроїв, а величезною кількістю гвинтів з головками під викрутку. Дверцята — без ручки, в них -- маленька шпара, але закрита зсередини металевою платівкою, отже, можна було углядіти лише проріз у дверцятах, але не середину замка. Хоча я розпочинав свою кар'єру як слюсар, таких замків мені не доводилося бачити.

Я спробував зсунути ящик з місця, та він не зрушився. Обстежуючи стіни коло ящика, я зрозумів, у чому таємниця: ящик було наглухо прикуто до двох стін, у куті між якими він

стояв. Крізь стіни проходили два товсті сталеві стрижні з головками на зовнішньому боці стін. Це також було не звичайно.

Я приніс викрутку і спробував викрутити гвинти. Вони стояли непорушно, хоч я мав велику слюсарну викрутку, що нею можна, як кажуть, дідька скрутити. Повернувшись до хати, почав розмірковувати, як би відкрити клятий ящик. У цей час зайшов до мене один знайомий, що заслуговував на довір'я. Я йому все розповів, ми взяли все моє слюсарне причандалля, додали до нього ще лом та сокиру і полізли на горище.

За допомогою сокири й лому, з величезними зусиллями ми спромоглися нарешті відігнути краєчок дверцят, але крізь щілину завширшки менше сантиметра не можна було анічогісіньки розгледіти. Тоді ми вирішили дрилею висвердлити в стіні ряд отворів колом, щоб створилося віконце. Але це було значно легше вирішити, ніж зробити. Спробуйте, стоячи навколішки коліньми на гострій жорстві в напівтемному щілиноподібному приміщенні, упнувшись головою в стелю, свердлити ручною дрилею отвори в товстих сталевих плитах.

Я свердлив, а в голові весь час крутилася блазнівська епітафія, складена бозна яким замогильним гумористом, здається, на могилу Зощенка:

Под камнем сим умолк навек он,
Он был сатирик и рассказчик.
Судьба играла человеком,
А человек сыграл в ящик.

Я з усіх сил відганяв епітафію, але вона вперто сиділа в голові, відвертаючи мене від роботи. Я подумав, що вже краще, якщо в голові крутитиметься звичний Маяковський. Після кількох невдалих спроб мені вдалося перейти на "Облако в штанах", і в мозку замиготіли рядки:

Выньте, гулящие, руки из брюк —
берите камень, нож или бомбу,
а если у которого нету рук —
пришел чтоб и бился лбом бы!

Мені й справді залишалося хіба що вдаритись лбом у ящик. Стінка важко подавалася. Працюючи за чергою, ми просвердили чотири або п'ять невеликих отворів і здалися. Занадто важко й незручно було працювати. Врешті, ми не сумнівалися, що в ящику — апарат для підслуховування. Певно, від нього йшли дроти до мікрофонів у квартирах. Ми лише не знали, чи призначене це електронне диво лише для моєї

квартири, чи для цілого будинку. Якби ми навіть відкрили ящик і зіпсували апаратуру, її однак полагодили б. Коштів у них досить, все — на рахунок народу. Плунувши з пересердя на ящик, ми пішли (радше, поповзли) додому.

Від цього дня ми почали вдома уникати розмов про деякі речі. Якщо треба було назвати прізвища, адреси або певні факти, ми писали, а папірці потім знищували. На столі завжди лежав папір та олівці. Це тривало майже рік.

Я продовжував звичайні розмови з людьми, яких ставало дедалі більше. Розповідав про Ізраїль, обговорював новини, пояснював, як оформити документи на виїзд, але всіх попередив, що імена, адреси і ще дещо треба писати, а не вимовляти. Можливо, збоку це виглядало навіть смішно. Але тоді ми не бачили підстав для сміху.

Із цікавості я десь за два тижні знову відерся на горище, щоб подивитися на ящик. Як я й чекав, всі отвори були закриті зсередини металевими платівками, кожна на чотирьох непорушних гвинтах, дверцята вирівняні, а по краю їх прикріплений міцний сталевий косинець, отже, годі було й думати відігнути край. КГБ працювало оперативно й бездоганно. В СРСР на виробництві так не працюють.

Спочатку нас гнітила свідомість того, що кожне наше слово підслуховують, але ми швидко звикли до цього. Точнісінько в такому самому становищі перебуває кожний, в кого є вдома телефон. (У мене телефона не було). Через телефон можна підслуховувати навіть тоді, коли трубка лежить на апараті. Усі знають, що на кожній телефонній станції є спеціальна кімната, де сидять кагебісти, що підслуховують. Деякі мої знайомі накривають телефонний апарат подушкою. Не знаю, чи це допомагає. Врешті-решт люди звикають до всього, навіть до свідомості, що за ними стежать і підслуховують їхні розмови.

Коли я бачу на Заході очманілих молодих людей із вкрай лівими поглядами, я думаю, що будь-який з них миттю б вилікувався від лівизни, якби виявив на своєму горищі такий ящик, що його встановило КГБ.

13. ПОДАРУНКИ ДО З'ЇЗДУ ПАРТІЇ

Почався сімдесят перший рік — найдовший рік у моєму житті. Очевидно, слушною є думка, що наше сприймання часу залежить від кількості й сили вражень. Чим більше вражень, тим повільніше спливає час. Сімдесят перший рік розтягнувся на десять років.

На весні мали відбутися двадцять четверті з'їзди. Спочатку з'їзд компартії України, потім — всесоюзної компартії. До з'їздів ми готували колективні листи, хотіли піти з петицією до будинку з'їзду в Києві. Дещо аналогічне готували активісти в Москві. Зрозуміло, КГБ щось пронюхало і також готувалося. Ми досить спокійно чекали на їхню реакцію. Я впевнився, що з часом хвилювання минає і до всього починаєш ставитися значно спокійніше. Навіть можливість арешту не жахає, а сприймається як один з можливих, хоча й неприємних, варіантів розвитку дії. За розумної поведінки можливість арешту невелика. При чому, "розумна" не значить надмірно обережна, а боязка і поготів. Розумно поводитися — це значить багато дечого предбачати.

На цей час усі, що подали документи на виїзд, одержали відмови. Відмову завжди давали в усній формі. Мотивування звичайно не давали. Але інколи, як відповідь на вимогу пояснити причину відмови, відповідали: "Відмовлено відповідно до державних інтересів". Уже так ведеться, що в СРСР державні інтереси завжди суперечать інтересам людей.

Відповідь на скарги до вищих інстанцій мала два стандартні варіанти: "У цьому питанні слід звернутися до ОВІР-у"; або: "Не знайдено підстав для перегляду рішення нижчої інстанції".

Деякі з тих, що подавали на виїзд, одержали нові виклики і знов готували документи для подання. Я не одержав нового виклику, хоч надіслав кілька нагадувань. Нарешті, знайомі сказали мені, що дехто одержав виклик у відповідь на телеграму, написану івритом. На початку лютого я надіслав таку телеграму на адресу родича в Ізраїлі.

Ми чекали, що перед з'їздом влада видасть певне число дозволів на виїзд, щоб трохи розрядити атмосферу. Навіть якщо дозволів буде обмаль, справа зрушиться з мертвої точки. Створити прецедент — це вже початок.

На своєрідний і характерний для КГБ спосіб нас попередили, що пильно за нами стежать і попуску нам не буде. Було це так.

Один з наших, здоровезний та грубуватий хлопець на ім'я Семен, одержавши негативну відповідь від однієї з вищих інстанцій, втратив самоопанування і подав до ОВІР-у заяву такого, приблизно, змісту: "Прошу або відпустити мене до Ізраїлю, або розстріляти, бо так жити я більше не можу".

Увечорі в безлюдному місці на вулиці до нього підійшли двоє кагебістів, яких він знав з обличчя. Один з них був Ямпольський (принаймні, ми його знали під цим прізвиськом), що так пнувся зі шкіри в Яру 29 вересня. Вони взяли Семена під руки

й мовили: "Пішли, Семене!" "Він знав, з ким має справу, і не став пручатися. Вони привели його до міліції і склали заяву, що він намагався їх побити і вдарив одного по голові транзисторним приймачем, що мав у руці. Якщо врахувати кремезність і силу Семена, то не виникне сумніву, що вже не встав би той, кого він ударив приймачем по голові. Саме так Семен і відповів: "Якби я тебе вдарив, ти б сюди не прийшов".

Раптом з'явилася невідома жінка і засвідчила, що бачила, як "цей здоровило хуліганів". Семенові дали п'ятнадцять діб арешту за "дрібне хуліганство". Як звичайно, його постригли наголо і відвезли до тюрми. Удень його водили на роботу на якийсь завод, де він прибирав сміття. (За фахом він інженер-будівельник). Його дружина і деякі з наших ходили на завод, щоб зустрітися з ним. Було й смішно, й прикро.

У середині лютого вирішили влаштувати зустріч двох ульпанів для розмовної практики на івриті. Зустрілися в квартирі Мори, де вона провадила навчання зі своїми учнями. Її ульпан був на другому році навчання, а наш — лише на першому, при чому Борис в її ульпані був учнем, а в нашому — вчителем. Хоча наші знання були, ясна річ, значно обмеженіші, проте, двоє наших "відмінників" не осоромилися, а всі інші тягнулися за ними, як могли. Серед учнів Мори я побачив кілька знайомих і кілька незнайомих осіб. Я впізнав одного з "вінценосців" з шістдесят дев'ятого року, з фігурними вирізами ніздрів. Його називали Віталіком. Там статечно сиділи, серед інших, Льоня і стрижений Семен. Пізніше прийшов літній чоловік, один із небагатьох старих сіоністів, що чудом урятувалися. Він вивчав іврит у дитинстві та ранній молодості, але чудово його пам'ятав.

Мені розповіли про історію Віталіка. Він — інженер-електронік, дуже талановитий, навчався в аспірантурі, перед ним відкривалося блискуче майбутнє. Він усе кинув, щоб служити своєму народові, а не його ворогам. Його дружина, українка, гаряче поділяла його переконання і разом з ним навчалася в ульпані. Вона й сьогодні сиділа поруч з ним, білява й кирпатенька.

Спочатку розмовляли на івриті. Леяким це вдавалося, іншим — ні. Я майже нічого не знав, бо фактично не вчився. Мора спитала мене, чи я не працюю на військовому підприємстві. (Це було б великою перешкодою для виїзду). Я відповів, що ніколи не мав жодного стосунку до військового виробництва. Це речення, що я його вимовив на івриті, вимотало з мене всі сили.

На щастя, мене покликали до коридору. Семен показав текст

листа до Верховної Ради України і запропонував підписати його, якщо я не маю заперечень проти змісту. Під текстом вже стояли підписи кількох осіб, які тоді не були присутні. Лист містив вимогу дозволити євреям виїзд до Ізраїлю. Хоча в тексті траплялися невиразності та двозначності, я його підписав. Було вже пізно щонебудь змінювати, а в добрій справі треба було взяти участь. Ще один "ульпаніст", що його викликали в моїй присутності, почав заперечувати, бо текст здався йому занадто різким. Врешті-решт, і він підписав. Мені здалося, що він дуже боїться, але не хоче цього виказати перед нами.

За чергою підписали всі присутні. Загалом під листом назбирали, скільки я пам'ятаю, двадцять вісім підписів. Листа відіслали, і він неначе спричинився до подій весни сімдесят першого року.

25 лютого Мору викликали до ОВІР-у і повідомили, що їй дають дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Як завжди, повідомили лише усно. Щоб оформити документи й зібратися, дали десять днів. За ці дні треба було зробити стільки, що за нормальних умов не вистачило б і місяця. Вона мусила звільнитися з роботи й одержати розрахунок, спакувати й відіслати до Ізраїлю багаж, продати те майно, яке вона не брала з собою, зняти нотаріальні копії з усіх документів, бо оригінали вивозити не вільно, поїхати до Москви, одержати там візи на виїзд до Ізраїлю (у голляндському посольстві) та на проїзд через Австрію, здати під розписку квартиру, а якщо квартира кооперативна, то й розрахуватися з кооперативом і одержати назад свій грошовий внесок, отримати мамину пенсію наперед за шість місяців, внести до банку по 900 карбованців за кожного члена родини, а якщо літак летить з Москви, то ще й доїхати (вже вдруге) до Москви.

Коли врахувати, що кожна з цих операцій утруднена через бюрократизм, то з'ясується, що це Авгієва стайня, але, на жаль, нема поблизу годящої річки. Особливо важко впакувати й відіслати багаж. Працівники контори, що мусять пакувати, навмисне затягають справу, бо, мовляв, нема матеріалу на ящики, або захворіли всі робітники, або вигадують ще якісь причини. Доводиться витягати гаманця, і тоді, з'являються і матеріали, і робітники. Це коштує силу-силенну грошей (добре, якщо вони є), а ще більше нервів.

Щождо сплати грошей до банку, то 400 карбованців беруть за дозвіл на виїзд, а 500 — за відмову від радянського громадянства. Такі суми встановили нещодавно, здається,

сімдесятого року. Раніш стягали рівно вдесятеро менше. Адже найпростіше — це додати до чисел по нулю. В інструкціях про порядок виїзду, що висіли в коридорі ОВІР-у, ці нулі були приписані від руки.

Стягання грошей за відмову від громадянства — суцільне беззаконня. Ніхто з нас у той час не прохав, щоб нас позбавили громадянства. Фактично ми вже давно не вважали себе за радянських громадян, а формальний бік справи нас не цікавив. З іншого боку, відповідно до закону, питання про надання або позбавлення громадянства вирішує виключно Верховна Рада СРСР, але, у жодному випадку, не ОВІР або ще хтось. Якби я тепер потрапив до рук кагебістів і вони б надумали мене судити, то судили б як радянського громадянина, бо не було постанови Верховної Ради про позбавлення мене громадянства. Проте, 500 карбованців за відмову від громадянства ОВІР стягнув з мене перед виїздом.

Під ту пору вже ширилися вперті чутки, що запровадять податок за освіту для тих, що виїждять. Інша чутка: виселятимуть всіх євреїв до Біробіджану. Ось чому кожний, хто одержав дозвіл, був щасливий, що так дешево відбувся. Використовуючи заощадження, продаючи майно або позичаючи, збирали сяк-так потрібну суму і з полегшенням сідали в літак. Урахуйте, що моя платня — платня кваліфікованого інженера — становила після сплати податків 140 карбованців на місяць, а виїзд разом з вартістю відправлення багажу, квитків та інших витрат коштував 1200 — 1400 карбованців на кожного дорослого члена родини.

Дозвіл, що його видали Морі, викликав фурор. Усі зголосилися їй допомагати. Мені на роботі належало чотири дні відпустки, я їх взяв і щоденно зранку йшов, як на роботу, до Мори. Ми всі відбігали ноги, але встигли вкластися в десять днів. Мора мала страшний вигляд, але сяяла. Вона ще встигала турбуватися про розшуки одного нашого хлопця, який раптово зник. Потім виявилось, що він запив. Дізнавшись, що він алькоголік, ми розірвали будь-які контакти з ним, бо алькоголікам не можна довіряти.

Мора ще не встигла виїхати, як дозвіл на виїзд одержали Борис, Льоня і ще декілька осіб. Далі почалося: що п'ять днів до ОВІР-у викликали вісім-десять осіб і давали дозволи. Нас повідомили, що таке саме діється в Москві і деяких інших містах. Це тривало весь березень і переважну частину квітня. Дозволи одержали всі активісти, що подали заяви на виїзд, і всі "старички", тобто родини, що клопоталися про виїзд ще кілька

106 років тому, але одержали відмову. Були родини, які домогалися виїзду понад п'ятнадцять років.

Закінчивши біганину в справах Мори, я заходився допомагати Борисові. Він бажав взяти до Ізраїлю вентилятори та електричні обігрівачі. Його жінка була перед пологами, він боявся, що їй та новонародженому в Ізраїлі буде то занадто жарко, то занадто холодно.

З вентиляторами не було утруднень, але електричних масляних обігрівачів у продажу не було. Ще два тижні тому всі крамниці були завалені ними, а тепер не було жодного. Тиждень я бігав містом, ризикуючи мати неприємності на роботі, і, нарешті, дав хабара і придбав два обігрівачі.

Постійна відсутність у торговельній мережі низки так званих "дефіцитних" товарів — характерна риса радянської системи. Це наслідок, з одного боку, поганого плянування й виробництва, а з іншого — діяльності торговельних працівників, які, приховуючи час від часу певні товари, примушують покупців переплачувати й давати хабарі. Це — соціалізм у найкращому своєму вигляді. Хоча радянська економіка, безперечно, не є соціалістичною, але я впевнений, що кожна спроба тотального усупільнення виробництва та розподілу призведе до аналогічних наслідків.

Під сучасну пору гаслами соціалізму прикриваються всі тирані, узурпатори, політичні шахраї та звичайні бандити. (Певна річ, я не маю на увазі, що всі без винятку соціалісти такі). Однак, соціалістичні гасла дуже зручні для жонглювання.



Люди їхали, а ті, що залишалися, гостро заздрили і шкодували, що не подали раніше документів на виїзд. Наближався XXIV з'їзд КПРС, що його, як також і всі попередні з'їзди, преса ще перед його початком називала славним, історичним та переможним.

А в наших справах крига скресла. Весна сімдесят першого року — це перша, тоді ще обмежена, капітуляція влади перед нашим рухом. Ми були єдині, для кого цей з'їзд був насправді історичним.

14. ПРОВОДИ

Влада розраховувала, що в наслідок виїзду активістів припиниться єврейський рух. Це свідчило про нерозуміння причин і джерел руху. Крім того, багато активістів залишалися,

бо не подали документів на виїзд. Вони мусили перейняти естафету і не лише продовжити, а й посилити діяльність.

Я гадаю, що тепер, за два роки після подій, які тут змальовані, влада вже впевнилася, що від'їзд кожної наступної групи активістів лише сприяє поширенню руху. Антиєврейські процеси також нічого не дають владі, вони лише посилюють серед єврейської маси свідомість небезпеки та бажання втекти. Але влада не знає інших засобів. Маючи колосальний апарат для придушення, вони не мають ані апарату, ані традицій, ані бажання творити щонебудь добре.

Склалося так, що проводи тих, що від'їздять, перетворилися на огляд сил та вислів рішучості продовжувати дії. Це сталося стихійно, з часом перетворилося на традицію, якої дотримують у всій країні.

Важко змалювати атмосферу, що панує під час проводів. Вони завжди відбуваються ввечері напередодні від'їзду, завжди в порожній квартирі, бо майно вже продали або відіслали до Ізраїлю. Усі стоять або сидять на стільцях, позичених у сусідів, та на валізах. На підлозі, на розкладених газетах, стоять пляшки з вином та горілкою і бутерброди. Всі схвильовані і всі разом говорять. На проводи приходять багато людей: знайомі, напівзнайомі й зовсім незнайомі. Дверей не зачиняють, люди приходять, ідуть, знайомляться, занотовують адреси. Це радше схоже на з'їзд, ніж на від'їзд. А скільки людей, прийшовши на проводи, іноді потрапивши туди майже випадково, вперше в житті дихають повітрям волі й духового розкріпачення!

Проводжали Мору. Вона везла з собою фотографії тих, що залишилися, і багато адрес. Незнайомі люди приходили й прохали, щоб знайшли в Ізраїлі їхніх родичів і надіслали виклик.

Наступного дня проводжали її на вокзалі: вона їхала до літака на Відень. На пероні скупчилося близько сотні осіб. Скидалося на демонстрацію. Секоти були, як тут і вродилися. Прокричали традиційне гасло "Наступного року — в Єрусалимі!" Далі зметикували, що зовсім не обов'язково чекати наступного року. Гукнули "Цього року — в Єрусалимі!" Потяг рушив, а ми розійшлися, наче осиротілі.

Того самого дня я отримав новий виклик. Очевидно, телеграма подіяла. Ройтер, який постійно всміхався (він був одним з "вінценосців" шістдесят дев'ятого року) сказав мені на вокзалі, що багато з тих, котрі не встигли подати документів, надсилають цими днями до ОВІР-у заяви з вимогою негайно

дозволити їм виїхати. Наступного ж дня я надіслав таку заяву і переказав усім знайомим, щоб і вони надсилали. ОВІР тих днів одержав, я гадаю, близько сотні таких заяв. Так само, як усі, я отримав відповідь, що для вирішення питання про виїзд за кордон я мушу оформити належним чином документи. Консультацію про порядок оформлення можна одержати в ОВІР-і.

За день чи два перед від'їздом Борис розповів мені й деяким іншим знайомим про розмову, що сталася між ним і начальником "єврейського" відділу обласного управління КГБ Кучеренком. Версія, що її Борис розповів мені, дещо відрізнялася від того, що він розповідав іншим.

Коротко йшлося про таке:

Коли Борис прийшов до ОВІР-у по виїзну візу, його запросили до кабінету начальника. Але там, замість начальника ОВІР-у, сидів Кучеренко. Відрекомендувавшись, Кучеренко нагородив Бориса кількома компліментами, похвалив його розум і витримку. Похвалив він також рішення Бориса не їхати на відпочинок до Криму, де, за висловом Кучеренка, зібралася "погана компанія". Далі Кучеренко сказав, що коли б Борис вирішив повернутися до СРСР, йому б надали добру роботу. Він навіть натякнув, що це може бути робота в органах КГБ.

Борис відповів, що не має наміру повертатися назад. Тоді з'явився аркушик паперу, на якому Борис побачив свій підпис. Текст на аркушику сповіщав, що нижчепідписаний Борис Бравштейн зобов'язується співпрацювати з органами КГБ. Дата вказувала на той час, коли Борис був студентом у Пензі.

Борис не міг відрізнити підпису на аркушику від свого власного, хоч, за його словами, він ніколи не підписував такого документу. Кучеренко наполягав, що документ справжній, і сказав, що КГБ ні про що не забуває. "Ми й в Ізраїлі зможемо вас скомпромітувати", — закінчив Кучеренко. По цьому Борисові видали виїзну візу.

Так, якщо вірити Борисові, відбулася ця розмова. Борис прохав друзів бути за свідків його невинности, якщо КГБ справді почне його компромітувати в Ізраїлі.

Я попросив Бориса змалювати зовнішність Кучеренка, і він докладно його описав: середній на зріст, кремезний, кругло-видий, сивий, у роті — золотий зуб, любить корчити якість "блатне" обличчя і вставляти в розмову єврейські слівця.

Потім були проводи в Бориса. Він віддав мені всю літературу, яку мав. У мене накопичився вже добрий архів

матеріалів з єврейського питання. Борис познайомив мене з Аріком — новим лідером. У єврейському русі нема жодної ієрархії або посад. Проте, завжди є найбільш авторитетна особа, що очолює активістів. Це стається без будь-яких виборів або обговорення. Усі мовчки визнають авторитет одного. Досі такою людиною була Мора, тепер буде, очевидно, Арік.

Борис записав кілька десятків адрес людей, які бажають одержати виклики, але жодна людина не одержала згодом виклику за допомогою Бориса.

Тоді ж на кухні в Бориса збирали підписи ще під одним колективним листом. Не пам'ятаю вже, для кого він призначався. Потім я підписав таку кількість колективних і особистих листів, що вже забув їхній зміст і адреси.

На початку березня почалися регулярні рейси з аеропорту Бориспіль під Києвом до Відня. Борис та Льоня летіли з Борисполя. Я відпросився з роботи й пішов їх проваджати.

Прощання, поцілунки, далі їх відводять до закритої частини аеропорту, яку вважають за "умовний закордон". До цієї частини вільно заходити лише тим, хто від'їжджає. Там переглядають багаж, а часто роблять ще й особистий обшук. Там навіть є кабінет для медичного огляду жінок.

Огляд тривав дві години. Ми чекали в залі на другому поверсі. Кілька разів митники та прикордонники у формі виносили і віддавали проваджуючим заборонені для вивозу за кордон речі. Одного разу це була дитяча іграшка, іншого — квитанція про сплату за квартиру, далі — коштовна скрипка покійного Льониного батька, що був концертмайстром Державної симфонічної оркестри України. Ніхто не пояснював, чому саме ці речі не можна вивозити за кордон.

За дві години ми вийшли на піддашок аеровокзалу, що правив одночасно й за балькон. Згори навкис ми побачили, як в одному з величезних вікон нижнього поверху з'явилися наші мандрівники. Вони махали до нас руками і щось промовляли. Ми всі також замахали і закричали. Ми не чули їх, вони, мабуть, не чули нас завдяки відстані й товстому склу, але всі махали, галасували та сміялися. Подорожні мали трохи підтоптаний вигляд. Лише Борис виглядав утихомиреним і сяв. Він був схожий на полководця, що здобув довго очікувану перемогу. Льонина малесенька дочка вередувала й плакала, Борис підніс її на руки, вона миттю заспокоїлась і заусміхалась. Ми всі почали всміхатися разом з нею. Панував страшенний гамір. Нас було на бальконі з півсотні людей та три-чотири секоти, що різко

110 вирізнялися, бо не махали і не кричали, а похмуро походжали поза нашими спинами.

Я подумав, що мої підозри щодо Бориса були безпідставні. Зрозуміло, я не міг уявити, що за півроку наклепницька стаття Бориса про Ізраїль, складена з найгірших виразів радянської пропаганди, з'явиться в антисемітській газеті "Вечірній Київ".

Унизу, під піддашком, стояла група іноземних туристів. Вони вже пройшли огляд і чекали на літак. Із подивом вони позирали на цю сцену. Перехилившись через поруччя, я бачив, як вони спантеличено поглядали на нас та на наших мандрівників за склом. Іноді крізь галас я чув німецьку мову.

Раптом унизу відчинилися двері, вийшов солдат у формі прикордонних військ і став між дверима й туристами.

Далі з дверей вийшов офіцер — прикордонник, за ним — наші подорожні, потім ще два офіцери. Як під конвоєм, вони повели наших друзів до літака. У тих руки були зайняті валізами, вони кивали нам. Ми вигукували привітання й побажання.

Німці нанизу загелготіли, не розуміючи, що відбувається. Один з них підняв голову до нас і щось спитав по-німецьки. Хтось відповів по-англійськи, що наші товариші від'їздять до Ізраїлю. Німці Perezиралися і знизували плечима. Мабуть, вони не розуміли, чому це людей ведуть під конвоєм, якщо вони нікого не вбили й нічого не вкрали, а лише від'їздять за кордон. Наївна Європа!

Подорожні сіли до літака, а офіцери залишилися стояти біля машини до самого відльету.

Приблизно за місяць відлітав Віталік. Йому довго не давали дозволу. Він щоденно ходив до ОВІР-у, але йому відповідали, що питання не вирішене, бо в нього був допуск до секретної роботи. Віталік надіслав міністру внутрішніх справ України Головченкові листа такого змісту:

"Я (далі — прізвище, ім'я, по батькові), 1940 року народження, єврей, змушений до сьогодні залишатися в СРСР, прошу Вас відпустити мою дочку 1964 року народження до держави Ізраїль.

"Мені, як і багатьом іншим, відмовляють у праві змінити країну мого перебування. Нам кажуть, що ми маємо неоплатні борги перед країною, 'що нас випестувала', що ми потенційні солдати армії агресора.

"Я не знаю, як я попав до становища чи то кабального раба, чи то інтернованого. Я не підкорюся цьому.

”Але час іде, і тривога за долю моєї доньки не дає мені спокою. Цього року вона мусить іти до школи, але я волюю, щоб це була єврейська школа.

”Я сподіваюся, що моя дочка ще не встигла заборгувати Союзіві Радянських Соціалістичних Республік, а її вік ще далекий від призовного.

”Я не бачу, таким чином, причин для позбавлення мене права вирішувати долю моєї дитини”.

Аналогічного листа надіслала і його дружина-українка.

В ОВІР-і Віталік заявив, що вимагає відпустити до Ізраїлю його дочку. Родичі в Ізраїлі ладні її усиновити. Віталік і справді домовився з Морою, що вона оформить усиновлення, якщо Віталіка не випустять до певного строку. Загроза подіяла, йому дали дозвіл на виїзд.

До двадцятого квітня з Києва виїхали майже всі, що подали документи на виїзд. Із незрозумілих причин не дали дозволу двом чи трьом родинам. Дві родини поділили: частина поїхала, а частина залишилася.

З'їзд партії міг спокійно починати роботу, не боячись, що ці жиди знову зіпсують усю параду.

15. НЕВЕЛИЧКІ ФОРМАЛЬНОСТІ

Перед відкриттям з'їзду кілька активістів, що залишилися в Києві, надіслали телеграми на ім'я Брежнєва з вимогою дозволити вільний виїзд до Ізраїлю.

Я з двома товаришами надіслав телеграму такого, як я пам'ятаю, змісту:

”Генеральному секретареві ЦК КПКРС Брежнєву.

Закликаємо Вас відповідно до ленінської тези про самовизначення націй підтвердити з високої трибуни з'їзду принципове право радянських євреїв на виїзд до Ізраїлю (Півписи, адреси)”.

У час, коли я це пишу (січень 1973 року), один з моїх ”співпідписантів” знаходиться в Ізраїлі, другий — в Лук'янівській тюрмі в Києві.

Службовка, до якої я простягнув через віконце телеграму, прочитала її, очманіло подивилася на мене, схопилася й кинулась бігцем проходом між столиками. За кілька хвилин вона повернулася з якимсь чоловіком, мабуть, начальником, і ще однією службовкою, літньою панею з обличчям старшини надстрокової служби. Літня пані сіла до віконця, а чоловік і перша

112 службовка залишилися стояти, спантеличено дивлячись на мене й товаришів.

Пані, прочитавши телеграму, підвела на мене очі, сповнені обурення й ненависти.

— Вам радянський уряд дав землю — Біробіджан, а ви живете в Києві та ще й воду каламутите?

— Ваш обов'язок — приймати телеграми, а не обговорювати їхній зміст.

Пані з люттю оформила телеграму, виписала квитанцію і жбурнула її мені. Супроводжені різними поглядами службовців, ми пішли. Мені здалося, що деякі погляди були співчутливі.

Після від'їзду більшості активістів, ті, що залишилися, почали збиратися на квартирі Лялі. Ляля — сестра Льониної дружини. Вона подала документи на виїзд разом з батьками. Ляля давно розлучилася з чоловіком і мала маленьку дочку. Згідно з правилами, що їх встановив ОВІР, треба було мати письмовий дозвіл батька на виїзд дочки. Батько дозволу не давав, і Лялі відмовили у виїзді.

Тепер на її квартирі двічі на тиждень навчався ульпан і щотижня відбувалися сходи. Перед будинком завжди чергували секоти. Ляля та її батько, старий сіоніст, демонстративно провадили пропаганду і не реагували на стеження й погрози через телефон.

Ульпан Бориса тепер збирався в моїй квартирі. Я знайшов чудового вчителя — двадцятирічного хлопця, що у віці п'ятнадцяти років почав самостійно вивчати іврит і знав його чудово. Хоч ульпан містився в моїй квартирі, я залишив навчання. У мене не вистачало на все сил.

Перед початком березня я нарешті досяг домовлености в родині. Ми з дружиною та мої батьки готуємо документи до подачі, батьки дружини роблять це після нашого від'їзду.

І почалося оформлення документів, що його кортить назвати ходінням по муках. ОВІР вимагав таких документів:

виклику від родичів в Ізраїлі;

заяв від усіх дорослих членів сім'ї;

докладних автобіографій всіх дорослих членів сім'ї;

докладних анкет на тих самих членів сім'ї;

характеристик з місць роботи всіх, що працюють; у характеристиці мусило бути

зазначено: "Видана в зв'язку з виїздом до Ізраїлю";

довідки з будинкоуправління за місцем мешкання;

письмових згод на ваш виїзд від усіх близьких родичів, що

залишаються (дітей, батьків, подруж);

квитанції про сплату до банку сорока карбованців за кожного дорослого (решту вісімсот шістдесят карбованців сплачують у разі одержання дозволу на виїзд);

для пенсіонерів — довідки з відділу соціального забезпечення;

восьми фотокарток на кожного;

пашпортів, що їх подають особисто.

Для читачів, що не досить ознайомлені з радянською дійсністю, зазначу, що в СРСР пашпорт це-не документ, який дає можливість подорожувати за кордон, а внутрішнє посвідчення особи, що надає право мешкати в містах, якщо є ще так звана "прописка" в цьому місті. Для виїзду за кордон треба одержати так званий "закордонний пашпорт", що його пересічна людина практично не може одержати. Проте, тим, хто від'їздить до Ізраїлю, пашпортів не дають, а дають натомість аркуш паперу з написом "виїзна віза".

Найважчим і найнеприємнішим у цілій процедурі оформлення документів є одержати характеристику з місця роботи, тому ми з дружиною почали нашу тернисту путь саме з цього.

За законом, адміністрація зобов'язана видавати характеристику будь-якому з працівників на першу його вимогу. На практиці деякі керівники підприємств та установ відмовляються видати характеристику для виїзду до Ізраїлю. Я знаю людей, які втратили кілька місяців, доки одержали характеристику. Їм довелося звертатися до прокуратури, до суду чи до вищих інстанцій зі скаргою на свого начальника. Іноді прокуратура та інші органи відмовлялися втручатися, хоч їхній обов'язок — стояти на охороні закону. Ми побоювалися, що потрапимо до такого становища.

Зізнаюся, моє серце завмирало, коли я увійшов до кабінету начальника. Начальник сидів за столом і читав газету — його постійне зайняття. Щоб не витратити власних грошей (він одержував разом з преміями близько п'ятсот карбованців на місяць), він передплачував на адресу бюро десятки газет та журналів коштом держави. Йому було не легко прочитати це все, але він сяк-так упорювався з таким навантаженням у робочий час. Ми, службовці, помітили, що найбільше він полюбить спортивні газети та журнал "Архітектура СРСР".

Отже, я увійшов із завмиранням серця, але мої побоювання були марні. Начальник поставився до мене без особливих

емоцій. Він відповів, що узгодить питання з "відповідними інстанціями" і після цього я одержу характеристику. Потім мені передали, що він дзвонив до райкому партії і до КГБ. (Виходячи з принципу "серед вовків жити — по-вовчому вити", я завжди дбав про те, щоб мати інформаторів біля начальства. Звичайно, я мав інформацію про те, що відбувається "нагорі". На відміну від кагебівських та начальницьких стукачів, мої інформатори не одержували жодної винагороди, а робили це виключно через симпатію до мене.).

Райком та КГБ, певне, не заперечували, а сам начальник не був антисемітом і не бажав мені зла. Він доручив шефові мого відділу написати проєкт характеристики. Начальник відділу — непартійний та, до того ж, не дуже письменний, вирішив сховатися за спину партійного активіста, що працював у нашому відділі й був старший наді мною. Цей партійний активіст не визначався дуже великим розумом. Як на гріх, він був ще й єврей, і завдання написати характеристику на мене поставило його у вкрай незручне становище. Після трьох днів роздумів він вирішив, що для нього буде краще, якщо характеристика вийде найнегативнішою. Півроку перед цим, подаючи мене до підвищення платні, він написав мені характеристику, з якої випливало, що я — янгол, котрому через неухважність забули приклеїти крильця. В СРСР такі коливання з крайности в крайність нікого не дивують. Це навіть без усмішки звать партійною принциповістю.

Отже, він написав, що я недисциплінований, сперекчаюся з начальством, припускаюся свавільних рішень у роботі, не беру участі в громадській діяльності, неактивний і аполітичний. Щоправда, він додав, що я добрий фахівець і впоруюся, як правило, з роботою.

Начальник бюро був розумніший (не знаю, чи від природи, чи від читання сили-силенної газет). Він добрав, що текст характеристики суперечливий і, крім того, може постати питання, чому за такі негативні риси мене не лише не карали, а навіть підвищували на посаді.

Врешті він підписав коротку характеристику, яка свідчила, що я добрий фахівець, з роботою даю собі раду, але аполітичний і не беру участі в громадській роботі.

Для мене було суттєве одержати характеристику, хоч би яка вона була. Зміст не мав жодного значення. Сенс вимоги про подання характеристики полягав у тому, щоб утруднити виїзд до Ізраїлю, поставити людину в опозиційний стан щодо начальства

на роботі. Не всі наважуються на це. Адже, ніхто не може мати впевненості, що одержить дозвіл на виїзд, але знає, що остаточно зіпсує свою кар'єру.

Дружина зіткнулася з дещо більшими труднощами: її начальство два тижні радилося, але, врешті-решт, їй також видали характеристику.

Усе інше було легше оформити, і наприкінці березня я склав до теки всі потрібні документи. Оформлення забрало лише три тижні, що є своєрідним рекордом.

Ми дивилися на цю теку, не знаючи, радіти чи сумувати. Головні випробування були ще попереду, але відступати було запізно, та ми й не збиралися відступати.

На моїй роботі всі дуже скоро довідалися, що я їду до Ізраїлю. (Всі вважали, що я от-от поїду). Я перехоплював злякані, здивовані, злісні, співчутливі, насмішкуваті й будь-які інші погляди. Головний інженер панічно злякався і викреслив мене зі списку членів НТТ(науково-технічне товариство), головою якого він числився.

Я спитав його, який зв'язок має техніка з виїздом до Ізраїлю. Він відповів придушеним голосом: "Ми вам політично не довіряємо!" Цієї миті він у своєму малесенькому низькому кабінетику скидався на рибу в акваріумі крамниці, коли продавець підводить під неї сачок, щоб витягти на вагу.

Міжнародна хроніка

Р. К.

Радянсько-китайська холодна війна набрала гостріших форм з кінцем літа 1973 року. У лондонській газеті *Дейлі Телеграф* з 9 серпня кореспондент Дейвид Флорйд покликається на документ, переданий німецькому туристові в Ленінграді з проханням опублікувати його в НТСівському журналі *Посев*. У документі сказано, що війна з Китаєм є одною з головних цілей радянської зовнішньої політики, і що хоч уряд СРСР робить усе можливе, щоб замаскувати цей факт, у державі назріває воєнна атмосфера. Автор документу, який ховається за псевдонімом "Андрій Самохін", подає такі причини, чому війна наближається: 1. Густа концентрація радянських збройних сил на китайському кордоні, особливо в околиці ріки Уссурі і на південь від озера Ханка. Тут стоять вісім панцерних дивізій, спрямованих на місто Харбін. 2. Посилення радянської флотії в Індійському океані. Весною 1973 року 50 радянських воєнних кораблів прибули сюди з Середземного моря. 3. Суворий контроль подорожей на Далекому Сході. 4. Переселення політичних в'язнів з концтаборів в Іркутську і в Казахстані до інших таборів. 5. Гостріші контрольні військової служби в СРСР. 6. Від кінця 1972 року КГБ посилив обшуки за зброєю в околиці Уссурі, Владивостока і Хабаровська. 7. Офіцери Червоної Армії одержали торік таємні інструкції вести антикитайську пропаганду серед вояків. 8. Під кінець 1972 року Центральний Комітет КПРС вислав усім партійним організаціям таємний лист, у якому сказано, що соціальна система в Китаї перетворюється, і що нова система не має нічого спільного з соціалізмом. У листі також сказано, що Китай останнім часом посилив розвідувальну діяльність проти СРСР. Документ з Ленінграду твердить, що радянський генеральний штаб готує масивний нуклеарний "бліцкриг" проти Китаю.

Вашінгтон Дейлі Ньюс 17 серпня твердить, що конфлікт між двома комуністичними таборами дедалі загострюється, і що обидві сторони бояться розпаду антагонізму між національностями в їхніх державах. Американська газета пише, що Китай

далі боїться нападу від СРСР і населення продовжує будувати бомбосховища. 117

Своє слово в цій суперечці докинула *Правда* 26 серпня. у статті І. Александрова, "Про деякі настанови зовнішньополітичного курсу китайського керівництва", сказано: "Основну перепону на шляху досягнення своїх гегемоністичних цілей група Мао Цзе-дуна вбачає в Радянському Союзі та інших країнах соціалізму. Саме тому вона намагається розхитати єдність соціалістичної співдружності, підірвати її згуртованість. Пекін не соромиться у виборі засобів, сподіваючись розпалити націоналістичні настрої в країнах соціалізму, протиставити одні соціалістичні країни іншим. У цій підіривній діяльності маоїсти співробітничують з емігрантськими покидками, які покладають надії на реставрацію капіталізму, використовують різного роду антисоціалістичні елементи, налагодили зв'язок з крайніми націоналістичними колами ФРН, що, як і раніше, борються проти соціалістичної НДР, вступають у контакти з радіостанціями *Голос Америки* та *Вільна Європа*..."

Внутрішня ситуація в СРСР усе частіше коментується під оглядом національного питання в країні. Швейцарська газета *Ное Цюріхер Цайтунг* 10 липня подала вістку про діяльність нового першого секретаря ЦК Грузії, Шеварднадзе. В оцінці швейцарського часопису, Шеварднадзе веде гостру політику супроти своїх земляків з метою заломити націоналістичні настрої, які поширилися у республіці. Коментуючи постанову ЦК Грузії про поліпшення навчання російської мови в школах республіки, американська газета *Балтімор Сан* 17 серпня писала: "Грузинський наказ постановляє, що знання російської мови є "важливим засобом у формуванні характеру людини"; імплікації цього такі, що коли хтось не володіє, або не хоче володіти російською мовою, його наставлення антирадянське".

Про зріст мусульманської релігії серед центрально-азійських народів СРСР писала 3 липня газета *Карачі Дейлі Ньюс* в Індії. У репортажі сказано, що це відродження часто виявляється у заснуванні таємних товариств, в яких вірні правлять релігійні служби.

Ное Цюріхер Цайтунг 13 липня помістила статтю про новий засуд російського дисидента Андрія Амальрика на три роки позбавлення волі. Стаття подає вістки про арешти і засуди українських діячів, зокрема Івана Дзюби, Ігоря Калинця та Івана Світличного.

З нагоди п'ятої річниці окупації ЧССР збройними силами держав Варшавського договору появилось чимало статей в міжнародній пресі. *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг*, наприклад, 5 липня передрукувала уривки з статті Їжі Пелікана, директора чеського телебачення за часів Олександра Дубчека, в італійській газеті *Ля Стампа*. Пелікан пише, що "нормалізація" в Чехо-Словащині фактично не міняє політичну ситуацію в країні. Сотки тисяч комуністів і соціалістів досі попадають під обстріл преси за їхню участь у подіях 1968 року. Пелікан далі пише, що Дубчек недавно намагався оборонити себе перед неправильними закидами на зборах місцевої робітничої спілки в Пресбурзі, але голова перервав його виступ.

Лондонський *Таймс* 7 серпня повідомив, що незабаром закінчиться чистка всіх бібліотек Чехо-Словащини, і що кілька тисяч заборонених книжок уже зникли з полиць. Між забороненими книжками знаходяться праці Солженіцина та Масарика і документи КП ЧССР з 1968 року. Усього разом є понад 300 авторів, чиї твори не можна буде знайти в чехо-словацьких бібліотеках.

Приклад того, як працює радянська цензура, знаходимо, коли порівняємо текст біографії Леоніда Брежнєва, що його надрукувала югославська газета *Політика* 1 липня, з текстом, що його подало радянське пресове агентство ТАРС. Коли югославський оригінал подає вік Брежнєва, то ТАРС оминув це незручне питання. Югослави згадують ролю Брежнєва за часів Хрущова; ТАРС цілком оминає згадку про це. Коли перший документ з явним сарказмом згадує Сталіна, як "батька народів", то версія ТАРС-у називає Сталіна без принизливого епітету. Югославський біограф, Зорян Зуйовіч, описує першу зустріч Брежнєва з Віллі Брандтом, коли генеральний секретар ЦК КПРС мусів послуговатися записками про міжнародну ситуацію в розмові з західньонімецьким канцлером. Такий образ Брежнєва не був до вподоби цензорам ТАРС-у, і весь цей абзац викреслено.

Нью-Йорк Таймс 4 вересня помістив вичерпну вістку про вибух бомби 1 вересня у мавзолеї Леніна на Красній площі в Москві, де загинувало троє осіб, між ними виконавець акту. Радянська цензура замовчує цей випадок, але *Таймс* пише, що офіційні радянські джерела потверджують вибух і кажуть, що це був вчинок "психічно хворої людини".

Український журналіст, співробітник *Сучасности* Роман Рахманний опублікував дві нові статті в канадській пресі.

Франкомовна монреальська *Ля Пресс* оприлюднила 13 серпня довгу статтю Рахманного, "Есей про непокірну Росію", яка описує поширений опір режимові в різних республіках. А 5 вересня англomовний монреальський часопис *Газет* помістив його допис "Радянська інтелігенція в небезпеці". Рахманний пише про переслідування російських і українських дисидентів, яке особливо загострилося після домовлень про ослаблення напруги між радянським і західними урядами.

З життя українців у світі

■ Збільшується число американських і канадських університетів, які поширюють українознавчі предмети або вперше включають такі курси у свої навчальні програми. Університет штату Іллінойс — Чикаго Серклторік увів виклади з української культури, літератури і мови заходами Комітету сприяння українознавчим студіям у штаті Іллінойс. Ці курси тимчасово читав Мирослав Семчишин, а їх слухали 82 студенти. На навчальний рік 1973-74 Славістичний відділ, у порозумінні з Комітетом, заангажував на постійного викладача українознавчих предметів поета есеїста і співробітника *Сучасности* Богдана Рубчака з Рутгерського університету.

В осінньому кварталі професор Рубчак читає три курси: з циклу "Аспекти української культури" він викладає фолкльор і мітологію; в циклі "Українська література" він розглядає тему Шевченко і романтизм; у циклі "Порівняльні слов'янські літератури" — Пушкіна, Міцкевича і Шевченка.

Славістичний відділ Іллінойського Університету сподівається, що університетська влада ще цього академічного року затвердить славистику як один із головних предметів навчання ("мейджор"), і тоді кожний кандидат має прослухати і українознавчі предмети, щоб одержати відповідний диплом.

■ Університет Західного Онтаріо в Лондоні (Канада) офіційно ввів у свою навчальну програму цього року два курси української мови — вступний і підвищеного типу. Перший акредитований курс української мови в цьому університеті читано 1971 року, після демонстрації Українського студентського клубу і переговорів академічного радника клубу, професора Є. Рослицького, з головою Російського відділу. Відтоді курс української мови читали д-р Рослицький і професор Вольфрам Бурггардт. Після введення в програму української мови, а раніше і польської, д-р Рослицький запропонував змінити назву відділу з Російського на Славістичний. Пропозицію прийнято позитивно.

■ У Пенсилвенському Університеті в Філадельфії далі ведуться курси української мови й літератури. Університет почав виклади української літератури ще 1959 року. Теперішні курси на рівні магістерських і докторських студій читає д-р Наталя Пазуняк.

В університеті Мекгіл у Монреалі, на домагання Союзу українських студентів Квебеку, введено в навчальну програму на 1973-74 рік курс української культури. Студенти слухатимуть лекції про становище української мови в слов'янському світі, про українську літературу 19 і 20 сторіччя і про ролі письменника в розвитку українського суспільства.

Микола Кочиш, діяч бачванських русинів-українців у Югославії, видав торік сербо-хорватсько-русько-український словник. У словнику перекладено приблизно 14 000 сербо-хорватських слів "руською" (бачванською говіркою) й українською літературною мовою. Нова праця охоплює наукову, культурну і громадсько-політичну термінологію. До багатьох слів подано пояснення-статті. Словник розрахований на людей, що володіють сербською або хорватською мовами і пишуть "руською" або українською мовами. Микола Кочиш тепер готує до друку загальний словник цих мов.

Михайло Бортняк, викладач коледжу Канізіус у Боффало (США), успішно захистив у Оттавському університеті докторську дисертацію про особові і неособові іменники в тексті Лаврентієвського та Іпатіївського кодексів. Керівником праці Бортняка був професор Костянтин Біда, голова Славістичного відділу в Оттавському університеті.

Комітет Українців Канади повідомляє, що керівництво Національної Бібліотеки Канади погодилося розбудувати у співпраці з КУК українську книгозбірню в рамках національної бібліотеки в Оттаві. Екзекутива КУК звертається до українських видавництв у Канаді і за кордоном та до приватних власників вартісних видань продавати або дарувати Національній Бібліотеці українські літературні і наукові твори.

Колегія св. Андрея при Манітобському університеті нещодавно видала *Конспект історії української церковної музики* композитора і професора музикології Павла Маченка. "У праці обговорені найважливіші періоди історії української музики: початки церковного співу, його поділ і термінологія, виникнення співу київського, спів "партесний", списки творців співу й композиторів церковної музики та в кінці приклади нотописів співу", пише у вступному слові Л. Томашук, директор Колегії св. Андрея. "Про цілий ряд греблем з історії музики в *Конспекті* згадується тільки принагідно — вони будуть докладно обговорені в повній історії української церковної музики, над якою автор тепер працює".

Українська література в англійському перекладі поповнилася новою позицією. В серії *Українські класики в перекладі* Українське Академічне

122 Товариство в Литлтоні (штат Колорадо) видало роман-хроніку Пантелеймона Куліша *Чорна Рада*. Скорочений переклад, примітки і пояснення до тексту належать професорові Торонтського університету Юрієві Луцькому і його дружині Мойрі Луцькій. Передмову написала Романа Багрій Пікулик з Йоркського Університету в Торонто.

Досі в цій серії видано *Невеличку драму* Валеріяна Підмогильного. Згодом мають вийти *Патетична соната* Миколи Куліша і *Fata Morgana* Михайла Коцюбинського.

Виставка Володимира Бачинського

В залах Літературно-Мистецького Клубу в Нью-Йорку була відкрита 20 травня ц. р. однотижнева виставка малярських праць Володимира Бачинського. Цю виставку, як і більшість виставок у ЛМКлубі, організувало Об'єднання Мистців Українців в Америці.

Володимир Бачинський відомий любителям мистецтва у Нью-Йорку із своїх студентських років, коли він часто брав участь у виставках групи Молодих Мистців. Вже в його ранніх спробах були помітні риси майстерності, технічної довершеності та віртуозності.

І в найновіших творах і взагалі в картинах, що їх час від часу ми мали нагоду в минулих приблизно десяти роках оглядати, помітна також технічна досконалість В. Бачинського. Особливо успішно, упевнено та легко передає він площини та багатство фактури. Майстерність Бачинського переконує теж у його незвичайному діапазоні тональних і світляних ефектів.

Такі чисто малярські, аспекти картин мистця вказують на можливість розвитку його творчості в напрямку безпредметності. Опанування технічних засобів переконливе також у "реалістичній" манері, наприклад, у портреті індіанця "Чорний Яструб".

Однак, Бачинського мало цікавить сама проблема міметики; з другого боку, він цілком не цікавиться безпредметністю. В його картинах переважає уявна тематика, в якій часто помітні сюрреалістичні натяки. На жаль, у Бачинського така тематика дуже романтизована, інколи навіть солодкава.

Так сентиментальні руїни Італії у ранніх творах Бачинського, як і уявні постаті поміж скелями в найновіших його картинах, мають в собі дещо з безперечно надуманого і далекого. Картини залишають у глядача враження, що — не зважаючи на досконале зображення тематики, — духові аспекти мало переконливі. Значить, ефект надприродності чи сюрреальні евокації, що їх мистець передає своєю тематикою (наприклад, зображенням мітичних постатей) не завжди переконують. Мітичні асоціації індіан у церемоніяльних костюмах, як у "Танку Орлів", залишаються не більш, як досконалим зображенням індіанського народного одягу. У картині "Перед танком" дуже успішно зображені скелі, однак постаті в костюмах — натяки на мітичну ситуацію — не створюють враження суті міту, передають радше поверхову мітичну дію чи сцену. Брак духової єдності уявних постатей з дуже

124 конкретними, безпосередньо відчутними скелями, помітний також у картинах з жінками серед скель. В таких працях знову спостерігається надумане чи арбітражне відношення постатей до краєвидів. Значить, іде тут про проблему примирення "реалістичного" світу краєвидів із надуманим мітом, про проблему браку єдності мистецької експресії образу. В цьому можна взяти за приклад Одільйона Редона, який нехтував міметичним зображенням об'єктів (чи об'єктивним відношенням предметів між собою), щоб досягнути враження мітичності чи надприродності образу. На мій погляд, ці мітичні картини Бачинського, що в них він не так сумлінно користується міметичною деталізацією в зображенні краєвидів, є успішніші, бо в них більша суцільність настрою.

Кольорит Бачинського в основному не міметичний, включає яскраво рожеві, жовті та фіолетні барви. Там, де мистець менше цікавиться зображенням тактильності об'єктів, як у картині "Нірвана", протиріччя таких яскравих барв виходить найефектовніше. В таких творах зустрічаємо більш гармонійне співвідношення форми, кольору та тематики. Настроевість образу тут успішніше зрівноважена. Таку успішну розв'язку знаходимо у картинах "Ікар" та "Невагомість". "Залив весни" також одна із кращих картин Бачинського. В ній переконає атмосферичність та легкість, особливо прикметні для Бачинського якості.

Аркадія Оленська-Петришин

ВИСТАВКА ПРАЦЬ 8 МИСТЦІВ У ФІЛЯДЕЛЬФІЇ

У приватній галерії Христини Чорпіти у Філядельфії відбулася у весняному сезоні 1973 року групова виставка, на якій були репрезентовані праці вісьмох мистців.

Дванадцять олій М. Горбача охоплювали період 19 років — від 1952 до 1971 року. Переважно це краєвиди, в яких помітна відсутність атмосферичної перспективи. Застосований свідомо такий ефект може творити специфічну амбієнцію простору. Проте ж, у цих картинах він здається більше випадковим і тому не має органічного відношення до загального задуму твору і тим самим не виправдує своєї випадкової наявності.

Творчість корифея українського мистецтва в діяспорі Олекси Грищенка відома широкій українській публіці. На цій виставці показані сім його картин — п'ять олій і дві акварелі. Акварелі й олія "Вид з Ля Кротат" були найкращі поміж його творами.

Краєвиди Качуровського, що їх було 14, це лірично абстрактні акварелі, виконані впевненою і досвідченою рукою з повним розумінням технічних можливостей. М'які нюанси живих кольорів переливаються з однієї форми у другу, створюючи водночас повну романтичну

цілість. Картини Качуровського передають радше атмосферу — амбієнцію вибраного місця, а фізичні складові елементи красвиду є тільки вихідною базою чи накресленням фізичних меж і, як такі, є другорядними. "Красвид у жовтому" та "Фіолетний світанок" є не тільки добримими ілюстраціями для цієї характеристики, але й найцікавішими між його працями.

Білі стіни хат з широкими площинами дахів на тлі гір під сірим небом — це одинока олія І. Кураха ("Гірське село у Швейцарії"), що нею була заступлена його творчість.

Роксоляна Лучаковська-Армстронг була репрезентована шістьма експонатами. "Льога, Еспанія" — картина з тонко накладеною олією — вирізняється делікатною акварельною технікою. В акварелі "Кафе" сум і деякий фаталізм еспанських облич схоплені тонко і з відчутливою спостережливістю.

Картини Галини Мазепи, усіх 15, виконані олією, відзначаються передусім теплими кольорами, що характеризують творчість останніх років мисткині (південно-американська кольористика?). Їх площинно декоративна геометричність викликає здогад про наявність певної формули застосованої у поверхових розв'язках естетичних проблем, що вказує на напрям до меж, поза якими формула стає шаблонністю.

В чотирьох показаних творах Мазурика найуспішнішою була ікона "Панагія", в той час, як синьоока "Свята Олімпія" надто нагадувала Модільяні. "Христос-Космос" — ескіз до ікони — вражає синім крикливим кольором.

Одна картина Петра Обаля — примітивна у своїй композиції стандартна "клясична" композиція річки у формі латинської літери S — це красвид з жовтими хмарами. Уявлення про творчість мистця вона не давала.

Зенон Фецак

ЗІНОВІЙ КРАСІВСЬКИЙ ПЕРЕВЕДЕНИЙ У ПСИХІАТРИЧНУ ЛІКАРНЮ

Гельсінкі Фінляндія (УІС "Смолоскип"). — Тут одержано вістку, що українського письменника і довголітнього політичного в'язня, Зіновія Красівського, перевезли навесні цього року з Владимирської тюрми до Спеціального психіатричного шпиталю (СПБ) в містечку Сичівка, в Смоленській області.

Зіновій Михайлович Красівський народився 1930 р. на Львівщині. В 1947 р. він разом з батьками був депортований на Сибір. По дорозі, молодий 17-річний юнак втік, повернувся додому, де його знову зловили і засудили на 5 років ув'язнення в концтаборі. Після відбуття покарання, він жив деякий час в Караганді і працював в шахті. В часі обвалу шахти, він був важко поранений і став інвалідом другої категорії, що уможливило йому повернутися в Західню Україну.

Повернувшись в рідну місцевість, З. Красівський продовжує вчитися, закінчив філологічний факультет Львівського університету і опублікував ряд наукових статей. В часі студій він написав великий роман "Байда" про основника Запорізької Січі. В 1967 р. він був заарештований з групою молодих діячів, яким КГБ закинув створення підпільної організації — "Український Національний Фронт", головою якої мав бути молодий учитель Дмитро Квецько. Ця організація видавала журнал "Батьківщина і Воля", в якому мав друкувати свої поезії і статті також З. Красівський.

В 1967 р. у Львові відбувся суд над членами УНФ. З. Красівського засудили за статтею 56 КК УРСР ("зрада батьківщини") на 5 років тюрми, 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання — за "співучасть у творенні УНФ, видаванні нелегального журналу "Батьківщина і Воля" та розповсюдженні понад 7 тисяч націоналістичних листівок".

Після суду, З. Красівського перевезли до Владимирської тюрми. В 1969 р. він, разом з М. Горинем, Л. Лук'яненком й І. Кандибою, перебував в 11-му корпусі тюрми, в спеціальному відділі, де їх постійно отруювали і звідки вдалося передати на волю їхній апель до ОН, повний драматизму про людські терпіння і жорстокість тюремної влади. В грудні 1970 р. він разом з іншими в'язнями брав участь в голодівці з нагоди Дня Конституції і проголошення Універсальної Деклярації Людських Прав. В цьому часі на кількох високих Школах України з'явилися листівки за підписом З. Красівського, що трактувалося як провокацію КГБ, щоб був претекст наново його судити.

Будучи під постійним тиском, моральним і фізичним, З. Красівський писав у тюрмі вірші, які назвав "Невольничі плачі", пов'язуючи їх з невольничими думами колишніх запорізьких козаків. Цілу цю збірку, як рівнож велику поему "Апокаліпсис" (або "Відкриття") вилучила у нього тюремна сторожа при одному з обшуків. За це його обвинувачено в розповсюдженні поезій "націоналістичного змісту". Тюремна команда і місцеві "експерти", познайомившись з творчістю З. Красівського, проголосили його "божевільним".

Узимі 1972 року З. Красівського перевезли до Москви, до інституту ім. Сербського. Психіатрична експертиза в складі Д. Р. Лунца, А. В. Снежневського і Г. В. Морозова, відомих психіатрів — КГБістів, визнала, що З. Красівський умово хворий, що він "неосудимий", вирішивши посадити його в Спеціальний психіатричний шпиталь на необмежений час та з заборонаю відвідин. З Москви З. Красівського перевезли назад до Владимирської тюрми, де він перебув у 11-му корпусі аж до перевезення його навесну 1973 року до психіатричного шпиталю на Смоленщині. Шпиталь цей (СПБ) знаходиться в містечку Сичівка, 200 кілометрів на захід від Москви і недалеко від нього проходить дорога ч. 131. В останніх роках його частинно переорганізовано, пристосовавши умови у ньому для політичних в'язнів. Психіатрів поповнено новими "експертами", які пройшли спеціальний курс про рух опору в СРСР і на Україні та які мали б бути докладно обзнайомлені з документами самвидаву.

Згідно з одержаними тут інформаціями З. Красівського спочатку "лікували" великими дозами аміназінуж, який згодом змінено галоперідолом.

ЛЕОНІДА ПЛЮЩА ЗАТРУЮЮТЬ ЛІКАМИ

Нью-Йорк. (Пресова Служба ЗП УГВР). З України наспіли додаткові вістки про долю Леоніда П л ю щ а , співробітника Інституту Кібернетики Академії Наук УРСР, заарештованого в Києві 14 січня 1972 за статтею 62 КК УРСР (анти-радянська агітація і пропаганда).

При кінці серпня ц. р., його дружина Тетяна Житникова одержала, перший раз за півтора року, право відвідати свого чоловіка, що знаходиться у психіатричній лікарні спеціального типу в місті Дніпропетровську. Під час першого дня відвідин, Плющ не пізнав дружини, бо знаходився під впливом ліку галоперідол. Щойно на другий день він був спроможний переказати їй про умови, в яких його тримають, та просив робити заходи, щоб його забрали з тієї лікарні.

В тій же дніпропетровській лікарні знаходиться також відомий український дисидент Микола Плахотнюк.

В серпні ц. р. в помешканні дружини Плюща в Києві КГБ зробило обшук.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Святослав Гординський*. 3 років буревісних.
8 *Орест Власов*. Дошова погода.
9 *Олександр Семененко*. Харків, Харків...
26 *Богдан Рубчак*. З нових поезій.
28 *Марко Царинник*. Плянетне видиво: Мітотворче світовідчування
О. Довженка (II).
44 *Михайло Коржан*. Розмова з Темістоклем Вирстою.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 64 *Мирослав Прокоп*. Академік Сахаров, міжнародне відпруження
і проблема свободи в СРСР.
75 *Роман Купчинський*. Про "ідеалізацію, партійність і патріяр-
хальщину".
87 — . Цькують Андрія Сахарова і Олександра Солженіцина.
94 *Ізраїль Клейнер*. Анекдотична трагедія (IV).
116 *Р. К.* Міжнародна хроніка.
120 З життя українців у світі.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 123 *Аркадія Оленська-Петришин*. Виставка Володимира Бачинського.
124 *Зенон Фецак*. Виставка праць 8 мистців у Філядельфії.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 126 Зіновій Красівський переведений у психіатричну лікарню.
127 Леоніда Плюща затрують ліками.

95-99

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Кутуло Нанбар
Box 82
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1973 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуела	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі пріз-
вища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи уне-
можливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА "СУЧАСНІСТЬ"

В Суспільно-політичній Бібліотеці "Сучасности" появилися

такі нові книжки:

Ч. 11 (30)

Іван Лисяк-Рудницький

МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

Статті до історії і критики української суспільно-політичної думки

Ціна: 7.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.



Ч. 12 (31)

Анатоль Камінський

ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

240 сторінок друку

Ціна: 4.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Третя з черги — після "На новому етапі (1965) та "За сучасну концепцію української революції" (1970) — праця Анатолія Камінського, яка займається питаннями української визвольної революції під сучасну пору. Автор розглядає різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної ситуації в СРСР. Окрему увагу присвячено російському питанню, марксистській революційній ідеології, організованим і підпільним формам боротьби, співвідношенню національного і соціального у визвольній програмі, синтезі революційних й еволюційних засобів у ставанні нації.